

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KORONOVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖNƏMİNDƏ
BEYNƏLXALQ TƏHSİL SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN
İNKİŞAFINA DİGİTAL MARKETİNQİN TƏSİRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Rəhmanlı Nigar Şərəfəddin

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONOVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖNƏMİNDƏ
BEYNƏLXALQ TƏHSİL SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN
İNKİŞAFINA DİGİTAL MARKETİNQİN TƏSİRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 040611-Kommersiya

İxtisaslaşma: Reklam işi

Qrup: 926

Magistrant:

Rəhmanlı Nigar Şərəfəddin qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər: .e.n.,

dos. Kəmalə Cabbarova Səttar qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Rəhmanlı Nigar Şərəfəddin qızı and içirəm ki, “Koronavirus (Covid-19) pandemiyası dönəmində beynəlxalq təhsil sisteminin vəziyyəti və onun inkişafına digital marketinqin təsiri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

KORONOVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖNƏMİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏHSİL SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN İNKİŞAFINA DİGİTAL MARKETİNQİN TƏSİRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: COVID-19-un və onun fəlakətləri nəticəsində ümumi dünya üzrə məktəblərdə bağlanma fərqli ölkələrin milli təhsilə ciddi təsir etmişdir. Bütün dünya ölkələrində COVID-19 pandemiyası davam etdiyinə görə beynəlxalq təhsil sisteminin vəziyyəti mövzusu öz aktuallığını qorumaqdadır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi COVID-19 pandemiyasının beynəlxalq təhsil sisteminə təsiri məsələlərinin tədqiq edilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiyada tədqiqatın hər mərhələsində həm ümumi elmi analiz metodlarından, məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə metodlarından, iqtisadi və statistik metoddan, abstrakt və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində informasiyaya aid bazanı yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin statistik nəticələri və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə mane olan amillər nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiyanın olmaması, COVID-19 pandemiyasından yaranan məhdudiyyətlər və s.dir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: COVID-19 səbəbiylə təhsil sistemində problemlərin minimuma endirilməsi və təhsil sisteminin böhranının həlli daha yaxşı strategiyaların hazırlanması üçün təkliflər verilmişdir. Pandemiyanın təhsil üçün dövlət xərcləri planlarına təsiri kontekstdən və hər bir ölkədə edilən siyasət seçimlərindən asılı olaraq dəyişəcəyi vurğulanmışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Əldə olunan nəzəri və praktik müddəalar, tövsiyələr, xüsusi ümumiləşdirmələr COVID-19 pandemiyası dövründə beynəlxalq təhsil sisteminin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və yeni proqramların hazırlanması və səmərəliliyinin artırılması üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: COVID-19 pandemiyası, təhsil sistemi, beynəlxalq təhsil, distant təhsil, təhsil proqramları.

THE STATE OF THE INTERNATIONAL EDUCATION SYSTEM DURING THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIC AND THE IMPACT OF DIGITAL MARKETING ON ITS DEVELOPMENT

SUMMARY

The actuality of the subject: The closure of schools around the world as a result of the COVID-19 pandemic and its disasters has had a serious impact on the national education systems of different countries. As the COVID-19 pandemic continues in all countries of the world, the issue of the state of the international education system remains relevant.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to study the impact of the COVID-19 pandemic on the international education system.

Used research methods: The dissertation used general scientific analysis methods, logical analysis and expert evaluation methods, economic and statistical methods, abstract and comparative methods at each stage of the research.

The information base of the research: The information base of the dissertation consists of scientific works, articles, research works of local and foreign researchers, statistical results of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan and Internet resources.

Restrictions of research: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the implementation of the research, lack of sufficient information base, limitations arising from the COVID-19 pandemic, etc.

The novelty and practical results of investigation: Recommendations were made to develop better strategies to minimize the problems in the education system and solve the crisis of the education system due to COVID-19. It was stressed that the impact of the pandemic on public spending plans for education will vary depending on the context and policy choices made in each country.

Scientific-practical significance of results: Theoretical and practical provisions, recommendations, special generalizations can be used to improve the state of the international education system during the COVID-19 pandemic and to develop and increase the effectiveness of new programs.

Keywords: COVID-19 pandemic, education system, international education, distance education, educational programs.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AITG	İnnovasiyalar və Texnologiyalar Agentliyi
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
COVID-19	Koronavirus pandemiyası
EBA	Türkiyədə Təhsil İnformatika Şəbəkəsi
FED	Federal Ehtiyat Sistemi
KOM	Kiçik və Orta Müəssisələr
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
UNESCO	Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması
UNICEF	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Uşaqlara Fövqəladə Hallar Fondu
UIS	Statistika İnstitutu
UZEM	Distant Təhsil Tətbiq və Araşdırma Mərkəzləri
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
İT	İnformasiya Texnologiyaları
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları
TKT	Peşə Təhsili və Təlimi
ŞT	Şərq Tərəfdaşlığı
OECD	Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA VƏ DÜNYADA COVID-19 PANDEMİYASININ TƏSİRLƏRİ VƏ ONDAN ƏVVƏL BEYNƏLXALQ TƏHSİL SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ	11
1.1. Covid-19 pandemiyasının dünyada yaratdığı problemlər.....	11
1.2. Koronavirus pandemiyasından öncə təhsil sisteminin qiymətləndirilməsi	18
1.3. Covid-19 pandemiyasının yaratdığı problemlərin həll yolları	24
II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ DİGİTAL İNQİLAB ...	31
2.1. Digital təhsil təcrübələri: yeni imkanlar və fərqli imkanlar kontekstində seçilmiş ən yaxşı təcrübələrin araşdırılması.....	31
2.2. Pandemiya dövründə digital təhsilə keçid: mənfi və müsbət cəhətlərinin təhlili	41
2.3. Covid-19 pandemiyasının təhsil sisteminə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	49
III FƏSİL.COVID-19 PANDEMİYASININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRLƏRİNİN AZALDILMASI YOLLARI VƏ DİGİTAL MARKETİNQİN TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	56
3.1. Dünya təcrübəsində COVID-19 pandemiyasının təhsil sistemində yaratdığı problemlərin həlli yolları.....	56
3.2. Covid-19 pandemiyası zamanı həyata keçirilən distant təhsil proqramlarının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi	66
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	72
Cədvəllərin siyahısı	77
Şəkillərin siyahısı	77
Sxemlərin siyahısı	77
Qrafiklərin siyahısı.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bəşəriyyət tarixində bütün dünyanı zaman-zaman silkələyən, ölkələrə böyük təsir göstərən böyük hadisələr baş verib. Bu formalaşmalar insanların həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb olub və etməkdədir. Xüsusən də bu formasiyalar insanların sağlamlığı və yaşaması ilə bağlıdırsa, daha ciddi transformasiyalara gətirib çıxarır. Bu gün üzləşdiyimiz COVID-19 pandemiyası tarixən ispan qripi, ebola, sars kimi qlobal miqyasda təsirli epidemiyalar belə göstərməyən və bütün bəşəriyyətə dərinlən təsir edən bir yayılma nümayiş etdirdi.

COVID-19 pandemiyası sosial-iqtisadi prioritetləri yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edərək, dünyada ənənəvi şəraitdən çox fərqli vəziyyət yaradıb. Hər bir ölkə bu vəziyyətdən daha az itki ilə çıxmaq üçün xüsusi strategiyalar hazırlayıb. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) dəfələrlə vurğuladığı və bütün dünyada tanındığı kimi, Azərbaycan pandemiya strategiyasında ən uğurlu ölkələrdən biri olmuşdur.

Pandemiyanın nəticələrini minimuma endirmək məqsədilə ölkədə operativ qərarlar qəbul edilib, pandemiyanın yayılmasının qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir. İlk növbədə, səhiyyə sistemi gücləndirilmiş, əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarının dəstəklənməsi üçün dayanıqlı mexanizmlər tətbiq edilmiş, iqtisadi sabitliyin təmin olunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın pandemiya ilə mübarizə təcrübəsi bir sıra ölkələr tərəfindən öyrənilib tətbiq edilib.

Koronavirusun Asiyada, Avropada, Yaxın Şərqdə və ABŞ-da sürətli artması ilə bağlı ölkələrdə pandemiya üzrə təsirlərin qarşısını almaq üçün sürətli və qətiyyətli addımlar atdılar. Pandemiyanın sürətli yayılmasına görə məktəblərdə və universitetlərdə dərslər dayandırıldı. Bu riskləri idarə etmək həlləri milyonlarla tələbəni, xüsusən də Çin, Koreya, İtaliya və İran kimi ölkələrdə müvəqqəti “evdə təhsil” almaq vəziyyəti yaranmışdır. Belə dəyişmələr, şübhəsizdir ki, müxtəlif

narahatlıqlar yaratdı, lakin onlar həm də təhsildə yeni innovasiya nümunələrinin yaranmasına səbəb oldu.

COVID-19 və onun kataklizmləri səbəbindən ümumi dünya üzrə məktəblərin bağlanması müxtəlif ölkələrdə milli təhsil sistemlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Dünya Bankının tədqiqat müəlliflərinin fikrincə, vəziyyət xüsusi tədbirlər tələb edir. Ekspertlərin fikrinə görə, pandemiya beynəlxalq təhsil sahəsində problemləri daha da dərinləşdirmişdir. Bütün dünya ölkələrində COVID-19 pandemiyası davam etdiyinə görə beynəlxalq təhsil sisteminin vəziyyəti mövzusu öz aktuallığını qorumaqdadır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: Azərbaycanda və dünyada pandemiya dövründə təhsil sisteminin vəziyyəti, yaranmış problemlərinin öyrənilməsində ölkə və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri mühüm rol oynayır. Pandemiya dövründə təhsil sisteminin vəziyyəti, yaranmış problemlərin araşdırılması və bu problemlərin aradan qaldırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirmək dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi COVID-19 pandemiyasının beynəlxalq təhsil sistemə təsiri məsələlərinin tədqiq edilməsidir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Covid-19 pandemiyasının dünyada yaratdığı problemləri müəyyənləşdirmək və pandemiya öncə təhsil sisteminin vəziyyətini araşdırmaq;
- Pandemiya dövründə digital təhsilə keçid: mənfi və müsbət cəhətlərinin təhlilini aparmaq
- Covid-19 pandemiyasının beynəlxalq təhsil sistemə təsirini təhlil etmək;
- Dünya təcrübəsində COVID-19 pandemiyasının təhsil sistemində yaratdığı problemlərin həlli yollarını araşdırmaq;
- Pandemiya dövründə həyata keçirilən distant təhsil proqramlarının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini beynəlxalq təhsil sistemi, predmetini isə pandemiya dövründə təhsil sisteminin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məsələsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin hər mərhələsi üzrə ümumi elmi analiz metodlarından, məntiqi təhlil və ekspert qiymətləndirmə, iqtisadi və statistik metodlardan, həmçinin abstrakt və müqayisə metodları da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində informasiyaya aid bazanı yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin statistik nəticələri və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə mane olan amillər nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiyanın olmaması, COVID-19 pandemiyasından yaranan məhdudiyyətlər və s.dir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: COVID-19 səbəbiylə təhsil sistemində problemlərin minimuma endirilməsi və təhsil sisteminin böhranının həlli daha yaxşı strategiyaların hazırlanması üçün təkliflər verilmişdir. Pandemiyanın təhsil üçün dövlət xərcləri planlarına təsiri kontekstdən və hər bir ölkədə edilən siyasət seçimlərindən asılı olaraq dəyişəcəyi vurğulanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Əldə olunan nəzəri və praktik müddəalar, tövsiyələr, xüsusi ümumiləşdirmələr COVID-19 pandemiyası dövründə beynəlxalq təhsil sisteminin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və yeni proqramların hazırlanması və səmərəliliyinin artırılması üçün istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA VƏ DÜNYADA COVID-19 PANDEMİYASININ TƏSİRLƏRİ VƏ ONDAN ƏVVƏL BEYNƏLXALQ TƏHSİL SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ

1.1. Covid-19 pandemiyasının dünyada yaratdığı problemlər

2019-cu ilin sonunda Çinin Uhan şəhərində başlayan və bütün dünyaya yayılan Covid-19 epidemiyası, 2021-ci ilin sonuna baxmayaraq sağlamlıq və iqtisadiyyat başda olmaqla, gündəlik həyatın hər sahəsinə mənfi təsir göstərməkdə davam edir. 2020-ci ilin fevral ayında bütün dünyada sürətlə yayılan virusa qarşı görülən qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində yay aylarında virusa yoluxma sürəti azalsa da, avqust ayından etibarən virusa yoluxanların sayında artım baş verdi və bu ikinci dalğa adlandırıldı. Bir çox ölkədə virusla mübarizə çərçivəsində yenidən məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülməyə başlandı. Covid-19 XXI əsrin digər epidemiyalarından iki cəhətdən fərqlənir. Bunlardan birincisi epidemiyanın daha geniş coğrafi əraziyə yayılmasıdır. Epidemiya çox qısa müddətdə bütün dünyada təsirini göstərməyə başladı və buna görə də gündəlik həyat ciddi şəkildə məhdudlaşdırıldı. İkincisi, epidemiyanın iqtisadi təsirinin qlobal səviyyədə olması, iqtisadiyyatın qloballaşması və təchizat zəncirinə malik olan ölkələrin bir-birindən asılı ticarət əlaqələri ilə əlaqədardır. Ölkələrdə bir-birinin ardınca müşahidə olunan mənfi nəticələr iqtisadiyyatların belə bir prosesə nə qədər hazır olmadığını göstərir.

Qloballaşma prosesinin mühüm nəticələrindən biri də kapitalist istehsal üsulunda yer və zaman baxımından bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Yeni istehsal üsulunun ən əsas müəyyənədiçi xüsusiyyəti onun bütün dünyada hegemonluq yaratmaq üçün lazımı kommunikasiya, texnologiya və bazar şəbəkəsinə malik olmasıdır. Əməyin yüksək mobilliyi, qlobal şəkildə inteqrasiya olunmuş istehsal və geniş yayılmış istehlak şəbəkəsi dünyanın bir ucunda, Çinin Uhan şəhərində baş vermiş epidemiyanın bütün dünyaya yayılmasına imkan verdi. Ölkələr əvvəlcə sərhədlərini bağlasalar da, nəqliyyat vasitələrini məhdudlaşdırsalar da, epidemiyanın yayılmasının qarşısını ala bilmədilər. Bu vəziyyətin əsas səbəbi iqtisadiyyatın qloballaşmasıdır. Əslində, nəqliyyat imkanları sayəsində dünyanın

istənilən nöqtəsinə rahatlıqla həyata keçirilə bilən səyahət (iş və ya turizm) bir şəkildə məhdudlaşdırıla bilər, lakin istehsal prosesini məhdudlaşdırmaq və ya dayandırmaq mümkün deyil (Eroğlu E. 2020: s.213).

Covid-19-u digər pandemiyalardan və ya dünya iqtisadiyyatının son dövrlərdə yaşadığı ən ciddi iqtisadi böhranlardan biri olan 2008-ci il qlobal böhranının iqtisadi təsirlərindən fərqli şəkildə qiymətləndirmək lazımdır. Əslində, bir-biri ilə müqayisənin aparılmasına mane olan bir sıra amillər var. Bu amillər pandemiyanın bütün dünyada yaşanması, aşağı və ya orta gəlirli ölkələrin deyil, ən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin də pandemiya prosesinə cəlb olunması, faiz dərəcələrinin hər zamankindən daha aşağı səviyyədə olması, dünyanın daha çox bütün sahələrdə inteqrasiya olunaraq təsir tədarük zənciri boyunca və eyni zamanda artır. Onu həm tələb, həm də təklifə təsir edən kimi də göstərmək olar (Fernandes N. 2020: s.5).

Covid-19 pandemiya prosesinin davam etməsi onun iqtisadi təsirini tam aşkarlamağa imkan vermir. Bununla belə, təsirin ölçüsünü dünya ticarətində halların sayı, hansı sektorların daha çox təsirlənəcəyi, iqtisadiyyatlardakı azalmaların ölçüsü və iqtisadi vəziyyət baxımından sıxlığı olan ölkələrin rolunun ssenariləri ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, informasiyalar daim dəyişsə də, epidemiyanın ən intensiv olduğu ilk dövrdə ən çox təsirlənən ölkələrin həm də dünyanın ən böyük iqtisadiyyata malik 10 ölkəsinin (İran və Hindistan istisna olmaqla) olması diqqət çəkir. Bu ölkələrə ABŞ, Çin, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Fransa və İtaliya daxildir. Dünya tələb və təklifinin (ÜDM) 60%-i, dünya istehsalının 65%-i və dünya istehsal sənayesi ixracının 41%-i ən çox halların olduğu bu ölkələr tərəfindən həyata keçirilir (Baldwin R., Mauro B. 2020: s.2).

Epidemiya bütün dünyada yoluxucu təsirini sürətlə davam etdirərkən, qlobal iqtisadiyyatın əsas aktorları olan və həm təklif, həm də tələb tərəfində müəyyənədiçi olan ölkələrin makroiqtisadi göstəricilərinin makroiqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərəcəyi başa düşülür (Voyvoda E., Yeldan E. 2020).

Koronavirusun (COVID-19) qlobal yayılması davam edir. Ölkələr virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif sahələrdə sanksiyalar tətbiq etmək məcburiyyətindədir. Bu, bütün dünyada iqtisadi fəallığı zəiflədir, ümumi iqtisadi

artımı pisləşdirir və geosiyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Virusla əlaqədar uçuşların dayandırılması, məhsulların ixracının minimuma endirilməsi, ölkələrin sərhədlərinin bağlanması turizm, emal sənayesi və iqtisadiyyatın digər sahələrində durğunluğa və dəyər zəncirinin sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarır. İqtisadi tənəzzül virusun yayıldığı Çin də daxil olmaqla ABŞ və avrozona kimi iqtisadi mərkəzlərdə tənəzzülə səbəb olur. Qlobal iqtisadi fəallığın zəifləməsi bu xammalın ixracından asılı olan ölkələrin iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərir, onlara tələbatı azaldır. Bu baxımdan, COVID-19-un yayılması enerjiyə tələbatın kəskin azalmasına və həmçinin bununla birlikdə enerji ixracatçıları arasında fikir ayrılığına səbəb olub (İbrahimov M. 2020: s.6).

Covid-19 pandemiyasının sürətli artımı region üzrə daxili tələbatın kəskin şəkildə düşməsinə, həmçinin əmtəə dövriyyəsinin pozulmasına və ölkədə iqtisadi fəallığın azalmasına gətirib çıxardı. Milli valyutada nisbi zəiflik borc xərclərinin artımına gətirib çıxardı və ixracda azalma isə tədiyyə balansına təzyiqləri artırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan kimi bəzi dövlətlər milli valyuta sistemində dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi siyasətini həyata keçirirlər. Valyuta bazarlarına müdaxilə edərək, valyutalarını sabit saxlamağa və ya sosial sığorta fondlarından istifadəni artırmağa çalışırlar (Həsənov R. 2020: s.3).

COVID-19 pandemiyası qlobal və ağır tənəzzülə səbəb oldu. Virusun nəticələri və bəşər sivilizasiyasının necə dəyişdiyi əvvəldən müəyyənləşdirilsə də, təhlükə sosial-iqtisadi sahələrdən sonra dünyanın əksər ölkələrində iqtisadi tənəzzülə, itkilərə və bir sıra problemlərə səbəb olub. COVID-19-un sürətli şəkildə artımı dünya üzrə iqtisadi proseslərdə gedişatı və şərtləri dəyişmiş, yeni çağırış və reallığı ortaya çıxarmışdır. Tarixin ən pis pandemiyalarından ikisi olan və 20-50 milyon insanın ölümünə səbəb olan ispan qripi və xolera koronavirus epidemiyası kimi iqtisadiyyata heç bir ziyan vurmadı. Başqa bucaqdan, beynəlxalq təşkilatlarda verilən proqnozlara əsasən, pandemiyanın qlobal miqyası və uzunmüddətli təsiri onu digər pandemiyalardan fərqləndirir. Hələ pandemiya əvvəl aşağıdakı amillər iqtisadi artıma mənfi təsir göstərmiş və bunlar böhranı daha da kəskinləşdirmişdir (Плющиков В.В. 2020: с.16-85):

- innovasiya boşluğu, yəni texnologiyaya aid strukturları dəyişməsi (köhnə texnologiyaların potensialında tükənmə və yeni texnologiyaları tətbiq etməkdə gecikmələr);

- dünyanın iki ən böyük iqtisadiyyatı olan ABŞ və Çin arasında uzanan ticarət mübahisələri;

- sanksiyaların tətbiqi;

- mal istehsalının şirkətin mənşə ölkəsinə qaytarılması prosesi;

- beynəlxalq əmək bölgüsünün yenidən formatlaşdırılması;

- inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə borcun artması;

- təbii mühitin böyüməsi və ekoloji problemlər;

- dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi tendensiyası.

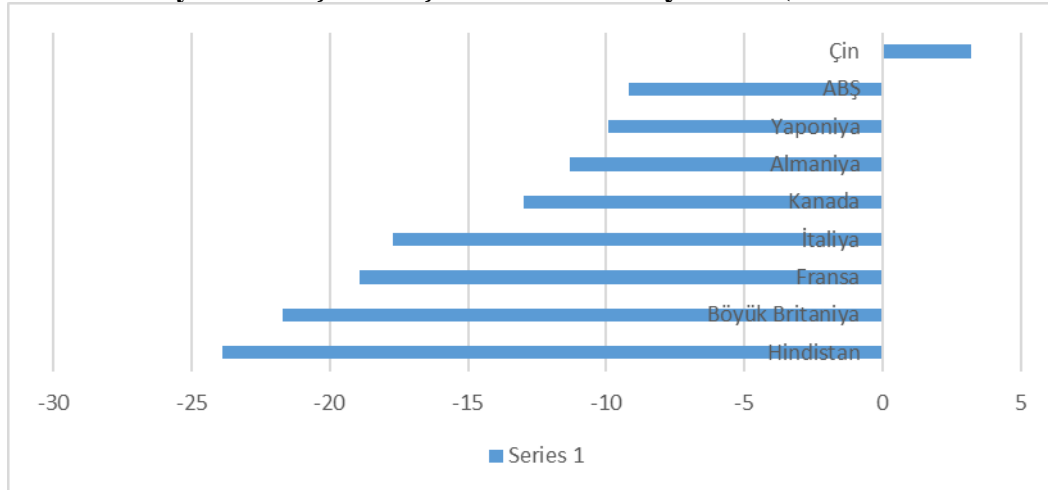
Belə ki, qlobal ticarətin əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin azalması, pandemiya səbəbindən iş yerlərinin itirilməsi, işçilərin ixtisarı və maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənlik iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərmişdir. Pandemiyanın iqtisadi fəaliyyətə təsiri Qlobal iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər 2020 və 2021-ci illərdə ağır nəticələrə səbəb oldu, beynəlxalq təşkilatlar qlobal iqtisadi artımın yavaşladığını təsdiqləyirlər. Son on ildə qlobal iqtisadiyyatda müşahidə olunan dərin tənəzzül uzunmüddətli mənfi tendensiyaların artmasına səbəb oldu. Asiya İnkişaf Bankının (AİB) hesabatına görə, 2020-ci ilə qədər Asiya ölkələrində qlobal ÜDM 4,8% azalmış və pandemiyanın vurduğu zərərin 891,6 milyard dollara çatmışdır. Pandemiya qısamüddətli iqtisadi durğunluq və tələb şoklarına səbəb olarsa, bu, qlobal iqtisadiyyata 2 trilyon dollara başa gələcək və qlobal ÜDM-i 2,3%-ə azalacaq.

Ümumi olaraq, region üzrə iqtisadiyyatı bərpa etmək prosesləri uzun müddətli olacaq və 2022-ci ildən tez olmayan ÜDM böhrandan əvvəlki səviyyəyə qayıdacaq. İstehsal sektoru ilə müqayisədə xidmət sektorunun iqtisadiyyatın əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları ciddi şəkildə təsirlənmişdir. 2018-ci il üzrə inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-in orta hesabla nominal ifadə ilə 70%-i xidmət üzrə sektordadır. ABŞ-da ÜDM-in 80 %-ni, Fransada 80 %-ni, Böyük Britaniyada 78 %-ni, İtaliyada 74 %-ni, Yaponiyada 71

%-ni, Almaniyada 71 %-ni, Kanada və Avstraliyada 70 %-ni xidmət sektoru təşkil edib. Pandemiya ilə əlaqədar nəqliyyatın, turizmin və ictimai iaşının tənəzzül İEÖ-də xidmət sektorunda ÜDM-dəki payı çox azalmışdır (Həsəni Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.35).

Koronavirus böhranı MDB və Azərbaycan iqtisadiyyatlarına birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edib. Antiböhran tədbirləri pandemiyanın mənfi təsirini minimuma endirmiş, təcrid tədbirləri bir çox insanın həyatını xilas etmişdir. Belarusiyadan başqa ölkələrdə hökumət ümumi karantin tətbiqinə getmişdir. Sərhədlərin bağlanması ticarət və turist axınına, eləcə də mövsümi fəaliyyətlərə mane olmuşdur. Eyni zamanda, dünya bazarında xammal qiymətlərinin aşağı düşməsi birbaşa Azərbaycana və Belarusiyaya öz təsirini göstərmiş, pul köçürmələri axınının azalması regionda baş verənlərin mənfi nəticələrə yol açmasına səbəb olmuşdur. Statistika görə, 2019-cu ildə Belarussiyada (1,2%), Rusiyada (1,3%) və Azərbaycanda (2,5%) ÜDM artımı Türkmənistan (6,3%) və Tacikistan (7,5%) ilə müqayisədə aşağı olmuşdur. Dövlətin antiböhran siyasəti nəticəsində 2020-ci ildə Azərbaycanda makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə baxmayaraq, iqtisadi aktivlik 4% azalıb.

Qrafik 1: Pandemiyanın inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-yə təsiri (2020-2019-cu ilə nisbətən)

Mənbə: <https://www.businesstoday.in/latest/economy-politics/story/which-top-economies-have-suffered-worst-gdp-fall-due-to-covid-19-271703-2020-08-31>

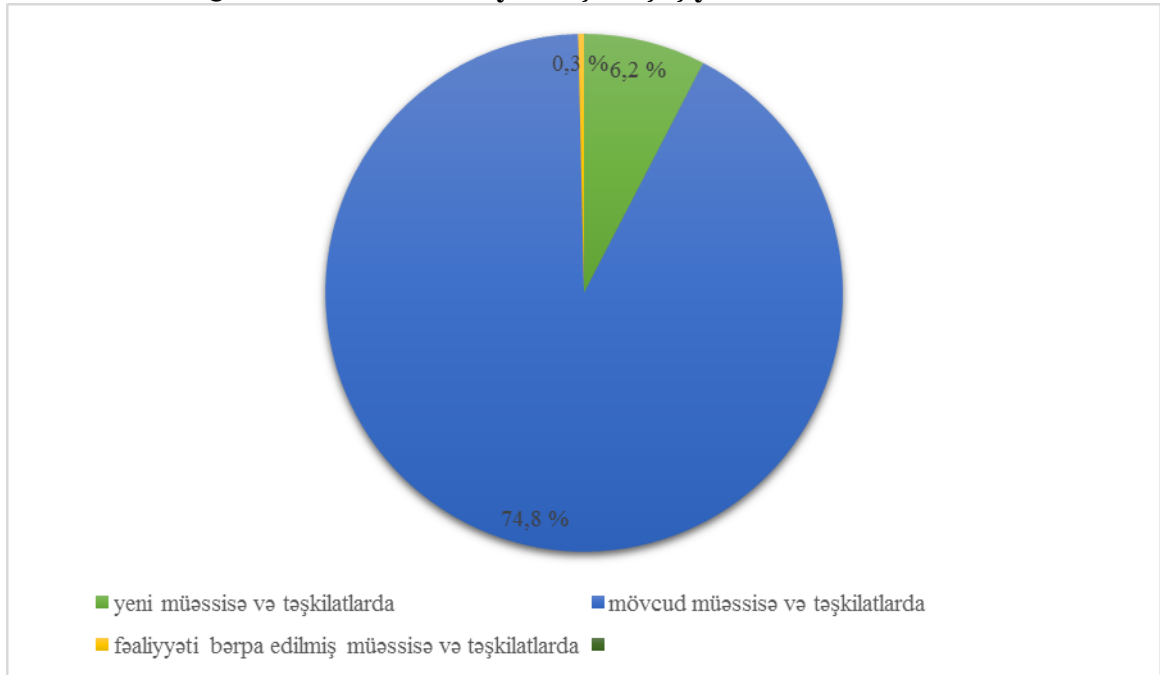
Pandemiya ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlər əmək bazarının və məşğulluğun vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına

görə, global işsizliyin səviyyəsi 5,3 mln-dan 24,7 mln-a qədər insana təsir etmişdir. Makroiqtisadi Təhlil və Qısamüddətli Proqnozlaşdırma Mərkəzinin hesablamalarına görə, 25 mln insanın işini itirməsinə gətirib çıxarır ki, həmin rəqəmdə çox böyük göstəricidir. BƏT-in məlumatına əsasən, pandemiya “işləyən yoxsulların” sayını artıracaq. Dünya İqtisadi Forumunun məlumatına əsasən, pandemiyanın səbəbi olaraq 4 mlrd-dan çox insanın sosial məsafələri qorunmasından ötrü təcrid edildiyi məlumdur. Qlobal pandemiya iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərmiş, biznes üçün maliyyə çətinliyi yaratmış və onların fəaliyyətini məhdudlaşdırmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, iş yerlərinin ixtisarı artmışdır. Bir sıra ölkələr iş yerlərinin qorunub saxlanması üçün tədbirlər görsələr də, bütün dünyada bu sahədə vəziyyəti sabitləşdirmək mümkün olmayıb. 2019-cu ildə fevral ayı üzrə COVID-19 pandemiyasının səbəbindən dünya üzrə iş yerlərində say 57%, aprel ayında isə 85% azalmışdır (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.37).

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının COVID-19 və İş Həyatı hesabatında pandemiyanın yaratdığı sosial problemlərin azaldılması və ya aradan qaldırılması üçün atılacaq əsas addımlar öz əksini tapıb. Qısa müddət ərzində bəzi ölkələrdə sosial müdafiənin genişləndirilməsi, iş vaxtının azaldılması, ödənişli məzuniyyət, biznes üzrə həcmdən asılı almayan şəkildə müəssisələrdə maliyyənin və verginin dəstəyi, habelə dövlətin ayrı-ayrı sahələrinə kredit və maliyyə dəstəyinin göstərilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilib. 2020-ci il üzrə ölkədə 129 min-ə yaxın iş yeri açılmışdır, iş yerləri üzrə 54,9 % özəl sektordadır. Ölkə üzrə yeni yaradılmış iş yerləri üzrə 6,2 % yeni yaradılan müəssisələr və təşkilatların, 0,3 %-i fəaliyyətlərini bərpa edən təşkilat və müəssisələrdə, 74,8 %-i fəaliyyət göstərən təşkilatlarda və müəssisələrdə, 18,7 faizi digər tədbirlərdə yaradılmışdır (Qrafik 1.). İş yerlərinin sayının artmasının səbəblərindən biri də özəl sektorda inzibati tədbirlərlə əmək müqavilələrinin bağlanması və haqqı ödənilən dövlət vəzifələrinin artırılması olub. Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin hesabatında, 2020-ci il üzrə ölkəmizdə 20,1 min iş yerinin bağlandığı vurğulanmışdır. İş yerləri üzrə 20,4 % təşkilat və müəssisələrin işinin dayanması,

79,6 % isə mövcud təşkilat və müəssisələrdə ştatların ixtisar edilməsi hesabına bağlanıb.

Qrafik 2: 2020-ci ildə yeni açılmış iş yerlərinin strukturu

Mənbə: Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.37, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Koronavirus pandemiyası fonunda qlobal iqtisadiyyat ciddi böhranla üz-üzədir. İqtisad sistemi xidmətlərdən asılı olan ölkələr üzrə turizmdə, nəqliyyatda və ictimai iaşədə fəaliyyət iflasa uğramışdır. Pandemiya üzrə tənəzzül Azərbaycanın iqtisadi sisteminə, həmçinin əmək bazarı və əhali üçün gəlirlərin aşağı düşməsinə mənfi təsir göstərmişdir. Bunlara rəğmən, pandemiya üzrə mənfi nəticələr və sosial müdafiəni təmin etmək dövlət siyasəti üzrə prioritetli istiqaməti olub. Azərbaycan Respublikasında daha az iş yerlərini bağlamaqdan ötrü qabaqlayıcı tədbirlər görülmüşdür. Pandemiyadan zərər çəkən sahibkarlara maliyyə dəstəyi və vergi güzəştləri nəticəsində sahibkarlar az sayda iş yerlərini itiriblər. İş yerlərinin saxlanılması üçün əmək müqaviləsi ilə işləyən işçilərin əməkhaqqının müəyyən hissəsi ödənilib. Pandemiyanın çağırışlarına cavab olaraq məşğulluğun strukturunda baş verən dəyişikliklər rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə ehtiyac yaradıb. Bacarıqlı İT işçi qüvvəsinə tələbatın artacağı və uzaqdan işləmə meylinin pandemiya sonrası dövrdə də davam edəcəyi gözlənilir. Sosial sahədə davamlı

inkişafın təmin edilməsi üçün dövlət sosial islahatların prioritetlərini dəstəkləyəcək, rəsmi məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və əhalinin gəlirlərinin artırılmasına dəstək verəcək.

1.2. Koronavirus pandemiyasından öncə təhsil sisteminin qiymətləndirilməsi

Ali təhsil sektoru həm bugünkü iqtisadiyyat, həm də ölkənin inkişaf etdirməyə çalışdığı iqtisadiyyat üçün tələb olunan ixtisaslar üzrə səriştəli məzunların hazırlanması üçün vacibdir. O, menecerlər və mühəndislər, səhiyyə işçiləri və müəllimlər kimi peşəkarların hazırlanması vasitəsilə rəqabət qabiliyyətini və inkişafı stimullaşdırır. Universitetlər həm də tədqiqat və innovasiya mərkəzləridir. Onlar kiçik və orta sahibkarlıqla işləyərək regional inkişafı dəstəkləyirlər. Ali təhsil həm dünyada artan sayda gənclərin ambisiyasıdır, həm də qlobal bilik iqtisadiyyatının artımını təmin edən sənayelərdə məşğulluq üçün əsas tələbdir. Beləliklə, ali təhsil şəxsi inkişaf və imkan bərabərliyi üçün unikal imkanlar təklif edir və ümumi rifaha töhfə verir. Ali təhsil sistemləri dağılanda gənclər təhsili yarımçıq qoyur, işsiz qalır, cəmiyyətlər isə ölkələrin sosial birlik və inkişaf səylərini dəstəkləmək üçün lazım olan peşəkarlardan məhrum olurlar.

COVID-19 pandemiyası 190-dan çox ölkədə və bütün qitələrdə təxminən 1,6 milyard şagirdə təsir edərək, tarixdə təhsil sistemlərinin ən böyük pozulmasına səbəb olmuşdur. Məktəblərin və digər təhsil yerlərinin bağlanması dünya əhalisinin 94 %-nə, aşağı və aşağı-orta gəlirli ölkələrdə isə 99 %-ə qədər təsir edib. Böhran ən həssas uşaqların, gənclərin və böyüklərin - yoxsul və ya kənd yerlərində yaşayanların, qızların, qaçqınların, əlillərin və məcburi köçkünlərin - təhsillərini davam etdirmək imkanlarını azaldaraq, əvvəllər mövcud olan təhsil fərqlərini daha da gücləndirir.

Öyrənmə itkiləri həm də bu nəsildən kənara çıxmaq və onilliklər ərzində əldə edilmiş tərəqqiləri silmək təhlükəsi yaradır. Eynilə təhsilin pozulması təhsildən kənarda da əhəmiyyətli təsirlərə malik olub və bundan sonra da olacaq. Təhsil müəssisələrinin bağlanması uşaqlara və icmalara əsas xidmətlərin göstərilməsinə, o

cümlədən qidaya çıxışa mane olur, bir çox valideynlərin iş qabiliyyətinə təsir edir (Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond AUGUST 2020: s.21).

Fiskal təzyiqlər artdıqca və inkişaf yardımı gərginləşdikcə, təhsilin maliyyələşdirilməsi də COVID-19-dan əvvəlki kütləvi təhsil maliyyə boşluqlarını daha da artıraraq böyük problemlərlə üzləşə bilər. Məsələn, aşağı gəlirli ölkələr və aşağı-orta gəlirli ölkələr üçün bu fərq hər il 148 milyard dollara çatmışdı və indi üçdə birinə qədər artmağa doğru gedir. Digər tərəfdən, bu böhran təhsil sektorunda innovasiyalara təkan verdi. Biz təhsil və təlimin davamlılığını dəstəkləyən innovativ yanaşmaları gördük: radio və televiziya dan tutmuş ev paketlərinə qədər. Distant təhsil həlləri UNESCO tərəfindən qurulan Qlobal Təhsil Koalisiyası da daxil olmaqla, təhsilin davamlılığını dəstəkləyən bütün dünyada hökumətlər və tərəfdaşlar tərəfindən sürətli cavablar sayəsində hazırlanmışdır. Bizə həmçinin müəllimlərin mühüm rolu və hökumətlərin və digər əsas tərəfdaşların təhsil işçilərinə daimi qayğı göstərmə xatırladıldı.

Dünya təhsil xidmətləri bazarı hazırda iqtisadiyyatın ən intensiv inkişaf edən sahələrindən biridir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə təlimatların dəyişdirilməsini tələb edir. YUNESKO-nun “Dayanıqlı inkişaf naminə təhsil” əsas prinsipi sosial-iqtisadi rifahın mədəni və təhsil ənənələri ilə əlaqələndirilməsinə və təbii sərvətlərə hörmətə əsaslanan təhsilə prinsipcə yeni baxışı nəzərdə tutur (Байнев В.Ф. 2005).

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin rolunu və əhəmiyyətini dərk edərək, sonuncu sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas amili kimi qəbul edilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının ekspertlərinin fikrincə, ölkələrin müqayisəli üstünlükləri getdikcə daha az təbii ehtiyatların zənginliyi və ya ucuz işçi qüvvəsi ilə, getdikcə daha çox texniki innovasiyalar və biliklərin rəqabətli tətbiqi ilə müəyyən edilir. Texnologiyanın təkamülünə əsaslanan cəmiyyətin tərəqqisi təhsilli insanların sayının daim artırılmasını tələb edir. Təhsil sistemlərinin böyüməsinin qlobal tendensiyası təhsil bazarının sektoral və təhsil xidməti kimi iqtisadi fayda kimi öyrənilməsinə zəruri edir (Кузнецова С.В. 2008).

Dünya təhsil xidmətləri bazarının inkişafının ümumi tendensiyaları müəyyən bir ölkənin iqtisadiyyatının real şəraitində özünü göstərir, müxtəlif icra dərəcələrinə malikdir və dövlətin təhsil siyasətinin inkişafı, tərəqqinin qiymətləndirilməsi və təhsildən öyrənilməsi üçün vacibdir. Hazırda dünya təhsil xidmətləri bazarının üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir: ali təhsilin əlçatanlığının artırılması, biliyin universallaşdırılması, beynəlxalq keyfiyyət standartlarının yaranması və ali təhsilin innovativ xarakterinin inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi, akademik və tələbə mobilliyinin intensivləşdirilməsi. Avropa Ali Təhsil Məkanında bu əsasən təhsilin mobilliyinə və əməkdaşlığına diqqət yetirdiyi Boloniya Prosesi ilə bağlıdır (Крум Э. 2011: с.193).

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada məktəbəqədər təhsildən tutmuş orta məktəblərə, texniki və peşə təhsili və təlimi (TKT) müəssisələri, universitetlər kimi bütün dünyada şagird və müəllimlərə demək olar ki, universal təsir göstərərək tarixdə təhsilin ən böyük pozulmasına səbəb olub. 2020-ci ildə 200 ölkədə məktəbəqədər təhsildən ali təhsilə qədər 1,58 milyard uşaq və gənci təmsil edən dünya üzrə təhsil alanların 94 %-i pandemiya təsirlənmişdir. 2020-ci ilin ikinci rübü ərzində insan inkişafının aşağı olduğu ölkələrdə ibtidai təhsildə olan uşaqların 86 %-i məktəbdən kənar qalmışdır (Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond AUGUST 2020).

COVID-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi böhran geosiyasi mübarizədə güc balansını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi transformasiyalar milli təhsil sistemlərinə xüsusi tələblər qoyur. Təhsil siyasi hökmranlıqda “yumşaq güc” resursuna, qlobal bazarda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi amil və sosial kapitalın istehsal üsuluna çevrilir. Qlobal postindustrial biliklər iqtisadiyyatı fəal şəkildə inkişaf edir (Лачинский С.С., Морачевская К.А., Зиновьев А.С., Сорокин И.С. 2018: с.222).

Burada ali təhsilin miqyası və keyfiyyəti həlledicidir, ali təhsilin ixracı isə getdikcə artan sayda dövlətin diqqət mərkəzindədir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi potensialı getdikcə daha çox iqtisadi fəal əhali arasında ali təhsilin olması ilə formalaşır, buna tələbat əsasən ölkədə ödənilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr çox

vaxt milli təhsil sistemlərinin qüvvələri tərəfindən intellektual kapital istehsalını təmin edə bilmirlər. Onlar üçün dünya təhsil bazarına daxil olmaq öz intellektual kapitalını yaratmaq və müvafiq olaraq sosial-iqtisadi inkişafın yeni səviyyəsinə çıxmaq şərtinə çevrilir. İnkişaf etmiş ölkələr təhsil xidmətlərinin ixracı ilə tək cəmiyyətə iqtisadi dividendlər əldə etmir, həm də “yumşaq güc” mexanizmi vasitəsilə öz geoiqtisadi maraqlarını reallaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Bu şəraitdə təhsil cəmiyyətin bu gününü dəyişən və gələcəyini formalaşdıran meqatrendlərə cavab verən sosial transformasiyaların göstəricisinə çevrilir (Щукина Т.В. 2019: с.76).

Belə meqatrend əksər dövlətlərin təhsil sisteminin resurslarını və imkanlarını cəlb edərək, ölkənin sosial və texnoloji inkişafı arasında balans yaratmaq istəyidir. Odur ki, dövlətin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində onun inkişafının sosial-iqtisadi aspektləri getdikcə daha çox nəzərə alınır, onların təmin edilməsi təhsilin ixrac potensialına həvalə edilir. Bununla əlaqədar olaraq, təhsilin ixracı imkanları təhsil sosiologiyası, beynəlxalq münasibətlər sosiologiyası, iqtisadi sosiologiya, idarəetmə sosiologiyası və iqtisadiyyatın metodologiyasından istifadə edərək transdissiplinar tədqiqatların predmetinə çevrilir. Əldə olunan nəticələr əsasında milli təhsil ixrac layihələri qurulur.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərən amillər sırasında demoqrafik amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Demoqrafik amillər əsasən beynəlxalq ali təhsil bazarının vəziyyətinin xüsusiyyətlərini, vektorlarını və onun subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqənin intensivliyini müəyyən edir. Beləliklə, ölkədə 18-22 yaşlı əhəlinin yüksək nisbətində olması birbaşa ali təhsil bazarındakı vəziyyəti və akademik mobillik proqramlarının (fiziki və virtual) inkişafını müəyyən edir. Üstəlik, əhəlinin bu yaş qrupunun iqtisadi potensialı bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinə təsir göstərir. Əhəlinin miqراسiyası da təhsil bazarında mühüm amildir. Əhəlinin miqراسiyası insanların hər hansı ərazi yerdəyişməsi, təhsil almaq və ya işləmək məqsədi ilə başqa ərazidə daimi yaşayış yerini və ya müvəqqəti olma yerini dəyişmək məqsədilə inzibati-ərazi subyektlərinin xarici və daxili sərhədlərini keçməsi başa düşülür. Siyasi və coğrafi

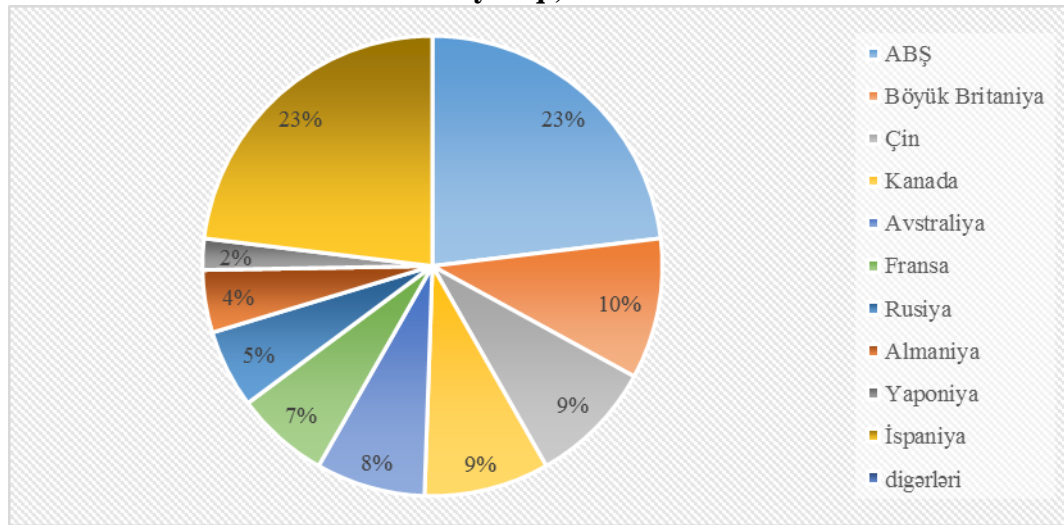
xüsusiyyətinə görə miqrasiya iki növə bölünür: beynəlxalq və ya dövlətlərarası və dövlətdaxili (Рябинина А.М. 2021: с.238).

Təhsil miqrasiyası xüsusi bir miqrasiya növünə çevrilir, məqsədi təhsilə olan ehtiyacı ödəmək və ya peşəkar ixtisas səviyyəsini yüksəltməkdir. Təhsil miqrasiyasının əsas mexanizmi müasir təhsil sisteminin beynəlmilləşmə prosesinin mühüm hissəsi kimi qəbul edilən akademik mobillikdir. Akademik mobilliyin əsas formaları beynəlxalq çıxış, beynəlxalq daxilolma, ölkədaxili, universitətdaxili və virtual (distant təhsil texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilir) olur. Pandemiya şəraitində virtual akademik mobillik təhsil miqrasiyasının əsas yoluna çevrilir.

Beynəlxalq təhsil bazarı təklif olunan fənlər üzrə təhsil xidmətləri, proqramları və tədris metodologiyalarının ixracının milli modelləri arasında gərgin rəqabətlə təmsil olunur. Baxmayaraq ki, təhsil ixrac bazarında uğurlu beynəlxalq əməkdaşlıq nümunələri çoxdur. Çinin təcrübəsi bu sahədə daha maraqlıdır. Qlobal təhsil bazarında rəqabət müxtəlif regionlardakı universitetlərlə təmsil olunur. Onların rəqabət üstünlüyü əldə etməsini çoxölçülü parametrlər, ilk növbədə təklif olunan kursların proqramları və başqa ölkədə təhsil almaq şərtləri təmin edir. Bunlara ölkədəki iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət, yeni mədəni-maarif mühitinə uyğunlaşmanın çətinlikləri, ölkədə yaşayış təmin edən xidmətlərin dəyəri daxildir. Bu parametrlər təhsil xidmətlərini ixrac edən və idxal edən ölkələrin hökumətləri tərəfindən rəhbər tutulur. Rəqabət üstünlüyü əldə etmək təcrübəsinin uğurunun göstəricisi qəbul edən ölkənin universitetlərində təhsil alan əcnəbi tələbələrin mövcudluğunun kəmiyyət göstəriciləri və bu göstəricinin artım tempidir (Рябинина А.М. 2021: с.239).

Hazırda müxtəlif ölkələrdə 5 milyondan çox əcnəbi tələbə təhsil alır və onların sayı ildən-ilə artır. Bununla belə, The Economist, Parthenon Consulting, The Times of London və McKinsey analitiklərinin fikrincə, pandemiyanın təsiri akademik mobilliyin kəskin və ardıcıl azalmasına gətirib çıxarmışdır. 2019-cu ildə beynəlxalq təhsil bazarının vəziyyəti aşağıdakı kimi olmuşdur (Qrafik 3).

Qrafik 3: Aparıcı təhsil sahələri üzrə beynəlxalq mobil tələbələrin qlobal bazar payının reytingi, 2019

Mənbə: Рябинина А.М. 2021: с.240, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Çinin təhsil bazarındakı siyasəti əcnəbi tələbələrin Çin universitetlərinə cəlb edilməsinə və çinli tələbələrin digər ölkələrin aparıcı universitetlərində təhsil almağa getməsinin təşkilinə yönəlib. 2019-cu il üçün Çində təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayının artım tempinin kəmiyyət göstəricilərində (illik əsasda) ifadə olunan bu siyasətin nəticələri onun beynəlxalq təhsil bazarındakı mövqeyini kifayət qədər sabit kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Təhlil belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, beynəlxalq təhsil bazarında gərgin rəqabət səbəbindən təhsil xidmətləri ixracatçılarının gələcəyi kifayət qədər qeyri-müəyyəndir. Bununla belə, universitetlərin təhsil xidmətlərinin ixracı ölkədə elmin və təhsilin inkişafı üçün əlavə vəsait əldə etmək baxımından əhəmiyyətli potensiala malik olduğundan, təhsil sahəsində səmərəli dövlət siyasəti ixrac üçün rəqabətli proqramların yaradılmasına və həyata keçirilməsinə yönəlməlidir. Bu proqramlar yerli universitetlərin unikal kapitalından (elmi, kadr, maliyyə) istifadə etməklə ali təhsil sisteminin inkişafının qlobal tendensiyalarını və qlobal təhsil bazarında təhsil xidmətlərinə tələbatın xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Beynəlxalq təhsil bazarında mövcud olmaq üzrə yerli təcrübə Rusiya universitetləri üçün rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün şərait yaradır. Təhsil xidmətlərinin ixracı üzrə beynəlxalq bazarın vəziyyəti ilə bağlı statistik məlumatların təhlili Rusiya təhsil müəssisələrində, əsasən MDB və Asiya

ölkələrindən olan xarici tələbələrin sayında sabit artım tendensiyası olduğunu göstərir. Bununla belə, Rusiya ali təhsilinin cəlbediciliyi dünyanın digər regionlarından olan və ali məktəblərin yüksək reytingli mövqələrini rəhbər tutan xarici vətəndaşlar üçün kifayət deyil. Bu, Rusiyanın xarici iqtisadi və sosial strategiyasının elementi kimi bütövlükdə milli təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ehtiyacını artırır. İstehlakçıların cari və gözlənilən gələcək tələblərinin dərk edilməsi təhsil sahəsində dövlət siyasəti strategiyasının formalaşmasının əsas prinsipidir. Bunun üçün universitet təhsilinin idarə edilməsi texnologiyalarını təkmilləşdirmək lazımdır ki, bunsuz nəinki təhsil bazarında yeni mövqe qazanmaq, həm də əldə olunmuş mövqeləri saxlamaq mümkün deyil.

1.3. Covid-19 pandemiyasının yaratdığı problemlərin həll yolları

Çinin Uhan şəhərində başlayan və domino effekti yaradaraq bütün dünyaya təsir edən epidemiya qlobal iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmaqda davam edir. Pandemiya prosesinin mənfi təsiri kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmət, maliyyə, təhsil, səhiyyə, turizm, idman və medianın və demək olar ki, bütün sahələrdə hiss olunur. Bütün bu təsirləri sağlamlıq, iqtisadiyyat və sosial olaraq üç qrupda toplamaq mümkündür. Sağlamlıq sahəsindəki təsirlər karantin və müalicədəki çətinliklər, şübhəli və ya təsdiqlənmiş halların izlənməsindəki çatışmazlıqlar, səhiyyə sistemindəki mövcud problemlər (yataq tutumu, tibbi avadanlıq, xəstəxanaların sayı və həkimlər), pandemiya ilə həddindən artıq yüklənmə və sistemin dayanması, dərman preparatları və s. təchizat zəncirinin pozulması və tibb işçilərinin müvafiq avadanlıq olmadan işləməsi riskinin yüksək olması və s.

(<https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-toCOVID-19#T>).

Sosial sahədə stress və izolyasiya, otellər, restoranlar, bərbərxanalar, kafelər, teatrlar, kinoteatrlar, ticarət mərkəzləri, idman zalları, hovuzlar və s. xidmət sektorunda bir çox müəssisənin bağlanması ilə yaşanan işsizlik və vətəndaşların bu xidmətlərə çatmasında yaşanan problemlər, yaşlılar, uşaqlar, müdafiə və qayğıya ehtiyacı olan insanların ehtiyaclarının pozulması (məsələn, qayğı xidmətləri, təhsil və səhiyyə) və s. təsirlər baş vermişdir. İqtisadiyyat sahəsində təsirləri əsas

malların istehsalında yavaşlama, məhsulların tədarük zəncirinin pisləşməsi, milli və beynəlxalq ticarət itkiləri, likvidlik problemi və gəlir itkiləri kimi sıralamaq olar (Haleem A., Javaid M., Vaishya R. 2020: s.78-79).

Bu təsirlərin bir çoxu və daha çoxu pandemiya prosesini yaşayan bütün ölkələrdə müşahidə olunub. Əslində, bütün bu mənfi təsirləri azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün ölkələr sürətlə qoruyucu-profilaktik siyasətlərdən (məktəblərin və iş yerlərinin bağlanması, kütləvi tədbirlərin qadağan edilməsi, ictimai nəqliyyatın məhdudlaşdırılması, komendant saati, evdə qalma qaydaları, sərhədlərin bağlanması, səyahətə yerli və beynəlxalq məhdudiyyətlər), səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi siyasəti (ictimaiyyətin məlumatlandırılması, testlərin sayının artırılması və yayılması, səhiyyə sisteminə təcili investisiya, peyvənd tədqiqatları üçün stimullar) və iqtisadi siyasətlər (birbaşa gəlir dəstəyi, ev təsərrüfatlarına aşağı faizli kreditlər, vergilər, təşviqlər və s.) maliyyə tədbirləri, beynəlxalq maliyyə dəstəyi kimi üç oxlu mübarizəyə başlamışdır (Anderson R.M., Heesterbeek H., Klinkenberg D., Hollingsworth T.D. 2020).

Ölkələr Covid-19-un iqtisadi idarə edilməsində müxtəlif prioritetlər və məbləğlərlə maliyyə müdaxiləsi həyata keçirsə də, son məqsədlər işçiləri qorumaq üçün tənziqləmələr, işəgötürənlər üçün maliyyə tədbirləri, ixraca müdaxilələr və aşağı gəlirli qruplara köçürmələr irəli sürmək olmuşdur. Pandemiyanın global iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı artan narahatlıqlara ilk cavab G7 ölkələrinin maliyyə nazirləri və mərkəzi banklarından gəldi. Covid ilə mübarizədə ilk müdaxilə kimi səhiyyə sistemlərini gücləndirmək üçün maliyyə dəstəyi paketləri olacağı müəyyənləşdirilmişdir. Əslində, bu açıqlamalardan sonra G7 ölkələrinin əksər mərkəzi bankları, xüsusilə FED (0,5%), ehtiyat tələblərinin azaldılması kimi bir sıra tədbirlərlə maliyyə sistemlərində likvidliyi artırmaq üçün hərəkətə keçdi (CRS Report. 2020: p.47).

Bundan əlavə, milli hökumətlər iqtisadi fəaliyyəti saxlamaq üçün müxtəlif fiskal tədbirlər qəbul etmişlər. Ümumilikdə, bu tədbirlərə ev təsərrüfatlarına birbaşa ödənişlərin edilməsi, vergi ödənişlərinin müvəqqəti təxirə salınması, işsizlikdən sığortanın uzadılması və biznesə zəmanətlərin və kreditlərin artırılması

daxildir. Çinin Wuhan şəhərində ortaya çıxan ilk hadisə ilə Çin Hökuməti 2020-ci ilin yanvarında Wuhanda epidemiyanın yeni bir korona virusunun səbəb olduğunu dünya ictimaiyyəti ilə paylaşdı və sonra çox sərt tədbirlər görməyə başladı. Bu tədbirlərə Hubei əyalətinin bağlanması, milli səviyyədə genişmiqyaslı hərəkət məhdudiyyətləri, sosial uzaqlaşma və geri qayıdan işçilər üçün 14 günlük karantin müddəti daxildir. Tədbirlər nəticəsində Çin iqtisadiyyatı birinci rübdə 6,8% kiçildi. Bundan sonra Çin Hökuməti təxminən 4,6 trilyon renminbi (ÜDM-in 4,5%-i) məbləğində maliyyə tədbirləri elan etdi. Bu fiskal tədbirlərə epidemiyanın qarşısının alınması və nəzarəti üzrə xərclərin artırılması, tibbi avadanlıq istehsalı, işsizlik sığortasının daha sürətli ödənilməsi və əməkçi miqrantların genişləndirilməsi, vergilərin azaldılması və sosial sığorta haqlarından imtina edilməsi və s. daxildir (Eroğlu E. 2020: s.214).

Çox şey qeyri-müəyyən olsa da, COVID-19-dan sonrakı dövrü formalaşdıracaq dörd inkişafdan asanlıqla danışa bilərik. Birincisi, ABŞ və Çin arasında kifayət qədər gərgin rəqabət görəcəyik. Qərblə iqtisadi inteqrasiyaya nail olacaq və bunun nəticəsində siyasi islahatlar aparacaq Çinin liberal demokratik dövlətlərin təbii tərəfdaşına çevriləcəyi ilə bağlı qeyri-real gözlənti Amerika siyasətini uzun müddət formalaşdırmışdır.

Koronadan sonrakı böhranla bağlı qəti açıqlamalar vermək hələ tezdir. “Bir daha heç nə əvvəlki kimi olmayacaq” şüarı təkrar-təkrar işlədilir və təkrarlanır. Beynəlxalq siyasətdə “Korona ilə” və “Koronadan sonra” nələrin dəyişə biləcəyini soruşmaq daha məntiqlidir. Bu mərhələdə isə qəti cavablar deyil, ilkin fərziyyələr irəli sürmək olar. Korona böhranı çox güman ki, ABŞ-ın Çini “seqqeqasiya” söylərini sürətləndirəcək və bununla da sektorlar üzrə anti-qloballaşma meyllərini gücləndirəcək. Bununla belə, beynəlxalq münasibətlərin bəzi sahələrində “qloballığın” yeni formaları da yarana bilər. Böhranın daha geniş geosiyasi təsiri, yəni onun beynəlxalq nizamın inkişafına, dövlətlərarası rəqabətə, münaqişəyə və əməkdaşlığa təsiri çətin ki, vahid perspektiv yaratsın. Dünyanın pandemiya sonrakı vəziyyəti siyasi iradədən, liderlikdən və beynəlxalq aktorların əməkdaşlıq imkanlarından asılı olacaq. Bir çox dövlətlər ilkin olaraq böhrana birtərəfli cavab

verdilər və bunu davam etdirə bilərlər. Böhran effektiv və global əməkdaşlığa ehtiyacın vacibliyini nümayiş etdirsə də, ardıcıl modelin formalaşmasından daha çox ardıcıl olmayan və ziddiyyətli hadisələrin baş verməsi ehtimalı daha yüksəkdir (Michael D. 2021: p.38).

Hətta millətçi liderlər də Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) zəruriliyi və ya peyvəndlər haqqında məlumat və ya araşdırma mübadiləsində əməkdaşlığın vacibliyini müzakirə etmirlər. Bu səbəbdən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və regional təşkilatların gələcəkdə səhiyyə sistemlərinə və ictimai səhiyyə xidmətlərinə daha çox əhəmiyyət verəcəyi düşünülə bilər və bu, ÜST-yə daha çox məcburi qaydalar qəbul etmək və resursları köçürmək səlahiyyətinin verilməsi ilə müşayiət oluna bilər. Axı bəzi ölkələrdə zəif səhiyyə sistemləri digərləri üçün açıq təhlükə yaradır.

Virusun yayılmasının qarşısını almağa yönəlmiş sərt karantin tədbirləri qısa müddətdə istehsalın ciddi şəkildə kəsilməsinə səbəb olub. Milli karantin dövründə müştərilər və xidmət təminatçıları arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə tələb edən müəyyən xidmət sahələri (məsələn, turizm və gəzinti xidmətləri ilə bağlı), hərəkət məhdudiyyətləri və sosial uzaqlaşma ilə bağlı tələblər nəticəsində praktiki olaraq gəlirlərini itirib. Əksər pərakəndə mağazalar və restoranlar uzun müddət bağlandı və onların onlayn və paketli satışlarının artması tələbin kəskin azalmasını kompensasiya edə bilmədi. Bundan əlavə, qeyri-həyat dəstəyi tikinti işlərinə işçi qüvvəsinin aşağı hərəkətliliyi və investisiyaların azalması təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, ən çox təsirlənən sənayelər ŞT ölkələrinin ümumi istehsalının 30-40%-ni təşkil edir. Məhdudiyyətlərin illik ÜDM-in artımına təsiri son nəticədə təkcə bu cür tədbirlərin müddətindən deyil, həm də cavab tədbirlərinin sürəti və ya miqyasından, iqtisadiyyatın digər sektorlarında aktivlikdən, ticarət mühitindəki dəyişikliklərdən və digər amillərdən asılı olacaq. Müvafiq sektorlarda fəaliyyətin tam və ya qismən dayandırılması fərziyyəsinə əsaslanaraq, fəaliyyətin dayandırıldığı dövrdə ölkənin iqtisadiyyatı üçün birbaşa nəticələri iqtisadiyyatın strukturundan asılı olaraq ÜDM-in 20-30%-i həcmində qiymətləndirilir.

Məsələn, Gürcüstan iqtisadiyyatının xidmət sektoru hesabına təqribən 30% kiçilməsi, hasilat (Azərbaycan) və emal sənayesinə (Ukrayna) əsaslanan iqtisadiyyatın isə karantin tədbirlərinin daha az ciddi birbaşa nəticələri ilə üzləşəcəyi gözlənilir. Lakin xarici bazarlarda baş verən hadisələrin də nəticələri olacaq: məsələn, neftin qiymətinin düşməsi Azərbaycana xeyli təsir edəcək. Google-un rezidentlərin hərəkəti (Belarus, Gürcüstan, Moldova və Ukraynada) və Yandex Özünü İzolyasiya İndeksi (Ukrayna istisna olmaqla) haqqında hesabatları pandemiyanın ŞT ölkələrində insanların hərəkətinə təsirini əks etdirir. Gürcüstan və Moldovada karantin dövründə ərzaq mağazaları və apteklərə səfərlərin sayı və onlara sərf olunan vaxt adi tariflərlə müqayisədə 60 faizdən çox, iş yerlərinə səfərlərin sayı isə 70 faizdən çox azalıb (Реагирование на кризис, связанный с пандемией COVID-19, в странах восточного партнерства Обновление от 13 октября 2020 года OECD, с.52).

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 1950 sayılı 19 Mart 2020-ci il tarixli Koronavirus pandemiyasının təsirinin azaldılması tədbirləri haqqında Fərmanına uyğun olaraq neft və səhmlər dünya bazarlarında Azərbaycan iqtisadiyyatının, makroiqtisadi sabitliyin, ölkədə məşğulluğun mühüm tərkib hissəsidir. Tədbirlər planı üç əsas istiqamət üzrə proqramları nəzərdə tutur: İqtisadi inkişafa və Sahibkarlığa dəstək, Məşğulluğa və Sosial Təminata dəstək və Makroiqtisadi və Maliyyə Sabitliyinin Təmin Edilməsi. Pandemiya dövründə həyata keçirilən yardım paketləri arasında sosial proqramlar miqyasına görə birinci yeri tutur. İş yerlərinin qorunması məqsədilə pandemiya əziyyəti çəkən müxtəlif sahələrdə çalışan 304 min müddətli işçi dövlət tərəfindən əmək haqqının əsas hissəsi ödənilir ki, bunun üçün də daimi nəzarət Elektron portal vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət sektorunda 910 min işçi, özəl sektorda 719 min işçi çalışır ki, iş yerlərinin qorunması məqsədilə 292,4 min fərdi sahibkara və 43,9 min digər mikro müəssisəyə maliyyə yardımı göstərilsin. Sosial müdafiənin təmin edilməsi üçün görülən tədbirlərdən biri 190 manat məbləğində birdəfəlik müavinətin verilməsidir ki, bu da ölkə üzrə yaşayış minimumudur. Birdəfəlik ödənişlər xüsusi karantin rejimində pandemiya nəticəsində işi olmayanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur, və

qeyri-rəsmi iş edənlər üçün. Rejimlərin sərtləşdirilməsi ilə əlaqədar 600 min aztəminatlı şəxsə bir ay ərzində 450 milyon manat birdəfəlik ödəmələr verilmişdir. Tədbirlərdən biri əhalinin sosial cəhətdən zəif qruplarına aid olan ailə üzvlərinin bolqarların təhsilinə xüsusi vəsaitin ayrılması olub. Bu məqsədlər üçün büdcədən təxminən 40 mln manat ayrılmışdır və 20 mindən az olmayan tələbəyə təhsil haqqının ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.39).

Əhalinin sağlamlığının qorunması tədbirləri ilə yanaşı, ŞT ölkələri pandemiyanın sosial-iqtisadi təsirini yumşaltmaq üçün siyasət tədbirləri qəbul etmişlər. Riskin azaldılması üçün hökumətlər dövlət kreditlərini genişləndirməklə, beynəlxalq donör təşkilatlarından yardım almaqla və ianə fondları vasitəsilə vəsait cəlb etməklə maliyyə dəstəyi və sabitləşdirmə paketləri təqdim etməyə başlayıblar. Görülən tədbirlərə KOM-lara likvid vəsaitlərin verilməsi, iş yerlərinin saxlanmasının təşviq edilməsi və bəzi sənaye sahələrinə dəstəyin göstərilməsi daxildir (məsələn, Gürcüstanın turizm sənayesi vergidən azad edilib və kreditlərin ödənilməsi kontekstində dəstək alıb). Hökumətlər sosial siyasət yolu ilə pandemiyanın mənfi təsirini azaltmağa çalışıblar.

Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması biznes mühitini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırı bilər, çünki o, inzibati prosedurların vaxtını və xərclərini azaldır, məlumatın daha səmərəli yayılmasını təmin edir və xidmətləri daha proqnozlaşdırıla bilər. Fiziki qarşılıqlı əlaqənin aradan qaldırılması həm də korrupsiya imkanlarını azaldır və inteqrasiya olunmuş elektron ödəniş platformaları bizneslərə rüşvətxorluq riskindən qaçaraq birbaşa rüsum ödəməyə imkan verir. Elektron hökumət xidmətləri bütün ŞT ölkələrində mövcuddur, baxmayaraq ki, xidmətlərin siyahısı və keyfiyyəti ölkədən ölkəyə dəyişir. Bütün ŞT ölkələri elektron xidmətlərin inkişafına yönəlmiş çoxillik strategiyalar və qısamüddətli fəaliyyət planları hazırlayıb. Elektron hökumətin inkişafı indeksi milli qurumların dövlət xidmətlərini göstərmək üçün İKT-dən istifadə etmək istəyini və qabiliyyətini qiymətləndirir. Elektron iştirak indeksi məlumatın onlayn mövcudluğunu, onlayn ictimai şərh və vətəndaşların qərar qəbul etmə proseslərində iştirakını ölçür. İKT-dən istifadə edən vətəndaş iştirakı və iştirakçı

idarəetmə baxımından liderlər Ukrayna və Moldovadır, bunu Elektron İştirakçılıq İndeksinin yüksək balları sübut edir. Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən göstərilən aşağı indeks dəyərləri İKT-dən istifadə etməklə qərarların qəbul edilməsində və xidmətlərin göstərilməsində vətəndaşların iştirakının artırılması zərurətindən xəbər verir (Реагирование на кризис, связанный с пандемией COVID-19, в странах восточного партнерства Обновление от 13 октября 2020 года OECD с.52).

Azərbaycan nisbətən qısa müddətdə yaxşı təşkil olunmuş elektron hökumət sisteminin yaradılmasında uğur qazanıb. COVID-19 pandemiya böhranına cavab olaraq, hökumət vətəndaşları karantin tədbirləri haqqında məlumatlandırmaq və elektron xidmətlərə (elektron təhsil, elektron səhiyyə və əyləncə) çıxışı təmin etmək üçün internet saytı yaradıb.

Belarusiyada elektron hökumət xidmətlərinə vergi və sosial sığorta sənədlərinin təqdim edilməsi, pensiya və sosial ayırmaların ödənilməsi daxildir. Ölkədə hər bir vətəndaşın məlumat ala və inzibati prosedurları həyata keçirə biləcəyi şəxsi elektron hesabı olacaq onlayn platforma hazırlanır.

Gürcüstanda e-hökumət platforması müəssisələrin dəstəklənməsinə yönəlmiş geniş spektrli xidmətlərin göstərilməsi üçün “bir pəncərə” funksiyasını yerinə yetirir. Gürcüstanın İnnovasiyalar və Texnologiyalar Agentliyi (AITG) bütün ŞT ölkələrinin iştirakına icazə verən hakaton təşkil etməyi planlaşdırır. Ölkədə COVID-19 böhranı zamanı profilaktika və dəstək fəaliyyətlərini əlaqələndirən onlayn platformalar mövcuddur (məsələn, vətəndaşların müxtəlif yardım göstərmək üçün könüllü kimi qeydiyyatdan keçə biləcəyi vətəndaş platforması).

Moldovada vergi və rüsumları onlayn ödəmək mümkündür, ölkədə şəffaf elektron dövlət satınalma sistemi də mövcuddur. Hökumət texnoloji avadanlıq, proqram təminatı və konsaltinq alınması üçün subsidiyalar verməklə qadın sahibkarlığına və rəqəmsallaşmaya dəstəyini genişləndirib.

Ukraynada hökumət 2018-2020-ci illər üçün elektron hökumətin inkişafı üzrə fəaliyyət planını işə salıb və rəqəmsallaşma sahəsində dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə məşğul olan Rəqəmsal Transformasiya Nazirliyini təşkil edib.

II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ DİGİTAL İNQİLAB

2.1. Digital təhsil təcrübələri: yeni imkanlar və fərqli imkanlar kontekstində seçilmiş ən yaxşı təcrübələrin araşdırılması

Covid-19 epidemiyası ilə bütün dünya ölkələri təhsildə öyrənmənin davam etdirilməsini təmin etmək, mövcud texnologiyadan sürətlə istifadə etmək, adekvat infrastrukturunu təmin etmək və alternativ təhsil proqramları hazırlamaq kimi missiyalar yerinə yetirmişlər. Təhsildə rəqəmsal uçurumu bir addımla azaltmaq mümkün olmasa da, şəraitin yaxşılaşdırıldığı Çində rəqəmsal infrastruktur, şəbəkənin əlverişliliyi və müəllimlərin rəqəmsal informasiya savadlılığı kimi mövzularda tənzimləmələr aparılıb və proqnozlaşdırılıb. Effektiv tədris və öyrənmə üçün hesablama və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyin ən yaxşı yolları haqqında çox az məlumatın olmasına baxmayaraq, ali təhsil məkanı bu gün eksponensial sürətlə rəqəmsallaşmadan keçir. Nəticədə bir çox problemlə məsələlər ortaya çıxır.

Bu gün əsas işin onlayn aparıldığı peşələri öyrətmək, əlavə peşəkar təlim vermək, yerli təhsil problemlərini həll etmək mümkündür. Ancaq özünə inam, dostluq münasibətləri yaratmaq, rəqabət mühiti yaratmaq və həyat yollarını əvvəlcədən müəyyən edən hər şeyi onlayn etmək mümkün deyil. Universitet şəhərçiyi əsasdır və onunla əlaqədar olaraq rəqəmsal təhsil təcrübələri adekvat əvəzedici kimi deyil, faydalı əlavə kimi çıxış edə bilər. Bir neçə ay ərzində tam onlayn təhsil rejimində yerləşdirilən şəxs istər-istəməz bədən-qavrayış məhrumiyyəti hissi yaşayır. Və bu təəccüblü deyil, çünki o, dərk edən bir varlıq kimi ətraf mühitlə, orada yaşayan fiziki obyektlərlə sıx təmasda formalaşmışdır. İnsanın idrak aparatının formalaşması dinamik əlaqədə, onun fiziki və ətraf mühitin struktur birləşməsində və formalaşmasında (təbii, mədəni, sosial) baş verir.

Tədqiqatçılar belə fikirləşirlər ki: “İnformasiyanın böyük itkisi olmadan nəinki rəqəmsal rejimdən analog rejimə keçid mümkün deyil, əksinə, son dərəcə

çətindir”. Onlayn öyrənmə müasir təhsildə geniş yayılıb, burada hər cür rəqəmsal tətbiqlər və qarışıq öyrənmə strategiyaları həyata keçirilir. Bu onu göstərir ki, şəbəkə məkanında işləyən tələbələr rəqəmsal mətnlə getdikcə daha çox məşğul olur, onların çap mətnləri ilə əlaqəsi isə getdikcə zəifləyir. N.Karrın nevrologiya və funksional maqnit-rezonans tomoqrafiya texnologiyalarına əsaslanan tədqiqatı bir çox tədqiqatçının bundan şübhələndiyi və fərziyyə irəli sürdüyü tendensiyanı təsdiqləyir (Watzlawick P. 2011: p.23-25).

Rəqəmsal yazının əsas nəzəriyyəçisi K. Hales bu transformasiyanı tanıyır və beyindəki sinaptik əlaqələrin media istehlakının dominant amil olduğu mühitlə (rəqəmsallıq) birgə mövcud olduğunu bildirir. Buradan belə nəticə çıxır ki, bir vaxtlar beynimiz çap edilmiş əlifba texnologiyası ilə “yazıldığı” halda, indi daha sürət yönümlü idrak prosesləri olan “rəqəmsal beyin” əldə etmək istiqamətində yeni intellektual təkamül keçilir (Михайловна Н.Е., Сергеевна К.П. 2021: с.77).

Rəqəmsallaşma yaşadığımız əsrin görkəmli və hakim fenomenlərindən biridir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının da məhsulu olan rəqəmsallaşma bəşəriyyəti hər tərəfdən əhatə edən və diqqətdən kənar qalmayan bir reallıqdır. XXI əsr “rəqəmsal əsr” kimi xarakterizə etmək olar. Rəqəmsallaşma həyatın hər aspektinə və hər sahəsinə təsir edən texnologiya inqilabıdır. Bu inqilabın addımları 20-ci əsrin ortalarından kibernetika, idarəetmədə riyaziyyat, informasiya emalı cihazlarının istehsalı, ilk kompüterlərdən sonra bu sahədə sürətli inkişaf və kompüterlərin ailələrə, bütün fərdlərə yayılması ilə başlamışdır. Başqa sözlə, kompüter sahibliyi və internetin iqtisadi cəhətdən asan əldə edilməsi və bütün dünyada geniş istifadəyə malik olması rəqəmsal dövrün iki əsas oxları olmuşdur. Rəqəmsallaşmanın nisbətən geniş yayıldığı və təsirli olduğu sahələrin ön plana çıxdığı görünür. Bunların arasında “təhsil” xüsusi və diqqətəlayiq yer tutur. Rəqəmsal təhsilin həyata ən çox toxunan və rəqəmsallaşmanın təsirlərinin ən çox hiss edilən sektor olduğunu söyləmək olar. Rəqəmsal dövrün ən böyük inqilablarından biri, şübhəsiz ki, “təhsildə rəqəmsal inqilab”dır. Bu böyük hərəkət bu gündən daha çox gələcəyi formalaşdıracaq, bəşəriyyətin taleyini dəyişdirəcək kritik dəyərə malikdir.

Təhsildə rəqəmsal inqilab bütün maraqlı tərəflərə fəvqəladə imkanlar təqdim edir. Bu gün əldə etdiklərimizlə yanaşı, gələcəkdə nələrə nail ola biləcəyimizi də nəzərə alsaq, təhsildə əsl inqilabın qaçılmaz olduğu görünür. Bu başlıq altında əsas rəqəmsal təhsil tətbiqləri vurğulanacaq, bu tətbiqlərin funksional təqdimatları ediləcək və onların əsas xüsusiyyətləri müəyyən ediləcək. Əvvəldən demək lazımdır ki, rəqəmsal təhsil proqramları sadəcə burada götürülən və aşağıda analitik şəkildə izah edilən tətbiqlər deyil. Əlbəttə ki, artıq təcrübədə olan və ya tətbiq olunmağa hazır olan digər tətbiqlər də var. Digital təhsil təcrübələrinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Mendeley. Mendeley tədqiqatı təşkil etmək, tədqiqat yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək və ən son tədqiqatları kəşf etmək üçün istinad idarəetmə vasitəsi və akademik sosial şəbəkədir. Mendeleyə görə:

- oxunulan məqalələri kompüterdə təşkil edir;
- oxunulan məqalələrə əsasən eyni mövzuda oxunulan digər məqalələri təklif edir;
- kompüterə yüklənən məqalələrə kompüterdə olmasa belə onlayn girişi təmin edir;
- smartfon və planşetlərlə istənilən yerdə məqalələri oxumağa imkan verir;
- istənilən üslubda istinadları avtomatik yaradır;
- digər tədqiqatçılarla onlayn əməkdaşlıq etməyə imkan verir.

iTunes U2. iTunes U2 müəllimlərin məktəbliləri, tələbələri iPad-də bir araya gətirməsi üçün lazım olan hər şeyi təmin edir. O, materiallarla proqramlardan istifadə edərək dərslər hazırlamağa, tələbələrdən tapşırıqlar toplamağa və onlara qiymət verməyə, sinif müzakirələrinə başlamağa və ya suallara cavab vermək və rəy bildirmək üçün tələbələrlə təkbətək söhbət etməyə imkan verir. iTunes U həmçinin iPhone, iPad və ya iPod touch sahibi olan hər kəsə dünyanın ən böyük pulsuz təhsil məzmunu kolleksiyasından istifadə edərək öyrənməyə imkan verir. Bu kolleksiyaya tanınmış məktəblər, universitetlər, muzeylər və mədəniyyət müəssisələrinin ictimai məruzələri və topluları daxildir (Parlak B. 2017: s.17-48).

Hopscotch. Hopscotch sadə şəkində kodlaşdırma məntiqini nümayiş etdirən iPad proqramıdır. Hopscotch proqramında hərəkət və döngə məlumatlarını daxil etməklə animasiyalar yaratmaq mümkündür. Uşaqlarla əylənərək öyrənmək və öz unikal layihələrini etmək imkanı verəcək çox gözəl proqramdır. Səhv etmək riskini də aradan qaldıran Hopscotch tətbiqi uşaqların yaradıcılığının inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təlimçilər və ailələrin rəyləri ilə tam qiymət alan bu proqram inkişaf etməkdə olan XXI əsrdə uşaqların təxəyyüllərini inkişaf etdirməyə və müasir texnologiya ilə yeni bir şey yaratmağın uğurunu və xoşbəxtliyini yaşamağa imkan verəcək.

Duolingo. Duolingo bütün dünya üçün pulsuz dil təhsili şüarı olan və simvolu yaşıl bayquş olan xarici dil tədris saytıdır. Saytın fəlsəfəsi haqqında bölmədə qeyd olunan “hər kəsin ən yüksək keyfiyyətli təhsil almaq hüququ var” ideyasıdır. İlk dəfə 2011-ci ildə ortaya çıxan bu layihə həm də ilkin mərhələdə beynəlxalq elm maliyyə dəstəyi aldı. Tətbiq 23 fərqli dili dəstəkləyir. Eyni zamanda bu internet saytında bütün planşet və telefonlarda rahatlıqla istifadə edilən bir proqram var. İnterfeys çox sadə və istifadəsi əyləncəlidir. Aparılan araşdırmaya görə, bu proqramın 34 saat ərzində hər hansı bir universitet dil kursundan iki dəfə tez bir dil öyrətdiyi görülüb.

Photomath. PhotoMath xüsusi kalkulyator proqramıdır. PhotoMath ilə riyazi ifadələrin şəkillərini çəkərək sualların həllini tapmaq mümkündür. Proqram işə salınan zaman kamera avtomatik olaraq işə salınır. Bu proses üçün heç bir işarəyə toxunmağa ehtiyac yoxdur, proqram sualı özü aşkarlayır və onu skan edir.

Coursera. Coursera, Stenford Universitetinin Kompüter Elmləri professorları Endryu Nq və Daphne Koller tərəfindən yaradılmış sosial sahibkarlıq təşkilatıdır, müxtəlif sahələr və fənlər üzrə kütləvi onlayn açıq kurslar və ya hər kəsin istifadə edə biləcəyi pulsuz onlayn təhsil təqdim edir. Universitetlər arasında əməkdaşlıq sayəsində təhsil fənlərini daim genişləndirir. Mühəndislik, humanitar elmlər, tibb, biologiya, sosial elmlər, riyaziyyat, fizika, biznes, hüquq və bir çox başqa sahələrdə xidmətlər göstərir. 2017-ci ilin fevral ayına olan məlumata görə, onun 24

milyondan çox qeydiyyatdan keçmiş istifadəçisi və 2000-dən çox kurs məzmunu var (Parlak B. 2017: s.17-47).

Khan Academy. Khan Academy video mühazirələr və interaktiv məşqlərlə fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi təqdim edir ki, tələbələr sinif daxilində və xaricində öz sürətlərində öyrənmə bilsinlər. Kitabxanada riyaziyyat, elm, kompüter proqramlaşdırması, tarix, incəsənət tarixi, iqtisadiyyat və s. tapmaq mümkündür. Hər gün dünyanın hər yerindən milyonlarla tələbə Khan Academy ilə öz sürəti ilə öyrənir.

YouTube. YouTube video hosting saytıdır. Baş ofisi ABŞ-ın Kaliforniya ştatının San Bruno şəhərində yerləşir. 15 fevral 2005-ci ildə 3 keçmiş PayPal işçisi tərəfindən təsis edilib. Google tərəfindən 2006-cı ilin noyabrında 1,65 milyard dollara alınıb. Bu gün o, Google-un törəmə şirkəti kimi fəaliyyətini davam etdirir. Sayt istifadəçilərinə video yükləmək, izləmək və paylaşmaq imkanı təqdim edir. Media şirkətləri və istifadəçilər istifadəçi tərəfindən yaradılan videoları göstərmək üçün WebM, H.264 və Adobe Flash Video texnologiyalarından istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, video kliplər, televiziya klipləri, musiqi videoları, video bloqlar, qısa orijinal videolar və maarifləndirici videolar kimi məzmun dərc olunur. Youtube-da məzmun adətən fərdlər tərəfindən yüklənir. Bununla belə, CBS, BBC, Vevo, Hulu və digər təşkilatlar kimi şirkətlər də Youtube tərəfdaşlıq proqramı vasitəsilə məzmunlarının bir hissəsini yayımlayırlar. 2010-cu ilin may ayında bazar tədqiqatçısı comScore-un məlumatına görə, YouTube ABŞ-dakı onlayn video provayderlər arasında 43% payla öz bazarında üstünlük təşkil edərək, ümumilikdə 14 milyarddan çox video baxışına çatdı.

My Study Life öyrənmə həyatınızı asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş Google Chrome internet brauzerləri ilə tələbələr, müəllimlər üçün planlaşdırıcıdır. Mühazirələrini, tapşırıqlarını, layihələrini və imtahanlarını saxlamağa imkan verir. Tətbiq əslində tələbələr üçün hazırlansa da, işləyən insanların istifadə edə biləcəyi proqramdır. Tətbiqdə avtomatik gələn rəng etiketi parametrlərinə görə, kursların rəngi yaşıl, imtahanlar isə tünd qırmızıdır. Təbii ki, bu rəngləri başınıza uyğun tənzimləmək mümkündür (Parlak B. 2017: s.17-49).

Studios. Tələbələrin həyatını asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş Studios tətbiqini Android cihazlarınıza tamamilə pulsuz yükləyərək istifadə edə bilərsiniz. Studios tətbiqini heç bir problem olmadan Android cihazlarında quraşdırmaqla siz dərslər və imtahanlar üçün vaxt xatırlatmaları təyin etmək mümkündür. Dərslər girdən zaman cihazın səsini avtomatik söndürən proqram imtahan və dərslər məlumatlarını ətraflı daxil etmək kifayətdir.

Learnist. Learnist videolar, e-kitablar, xəritələr, bloqlar, sorğular, nəşrlər və internetdəki bir çox digər resurslardan istifadə edərək yeni məlumatları öyrənməyə imkan verən təhsil və əyləncə proqramıdır. Demək olar ki, hər şeyi öyrənməyə biləcəyimiz tətbiq ilə internet saytları və bloqlardakı məlumatlara asanlıqla daxil olmaq mümkündür. Həmçinin YouTube, Wikipedia, Soundcloud, Google Sənədlər, Google Maps, Google Books və digərlərində məzmunə daxil olmaq mümkündür. Mütəxəssislər, müəllimlər, professorlar, dostlar və digər istifadəçilər tərəfindən yaradılan öyrənmə siyahısında maraqlandıran mövzular altında yeni məzmun tapmaqla dərhal öyrənmək çox asandır.

Sololearn. SoloLearn veb və mobil proqramları vasitəsilə C++, Java, Javascript, Python 3, PHP, C#, CSS, SQL və s. üzrə kursları öyrədir. Hər bir proqramlaşdırma dilinin öz tətbiqi var. Dərslərin sadə izahı olsa da, öyrəndiklərini müxtəlif testlərlə yoxlayırlar. Ən yaxşısı, bütün SoloLearn proqramları pulsuzdur.

TED. TED, müxtəlif mövzularda mütəxəssislərin verdiyi konfransların bir araya gəldiyi təşkilatdır. Hər il minlərlə çıxışın dərc olunduğu *ted.com* böyük diqqət çəkir. TED proqramı onun mobil versiyasıdır, sadə və effektiv interfeysə malikdir (Parlak B. 2017: s.17-50).

TED Conferences iki ildən bir Kaliforniyanın Monterey şəhərində keçirilən konfransdır. Bu konfransın məqsədi müxtəlif sahələrdə qabaqcıl biliyə malik insanlar arasında məlumat mübadiləsinə zəmin yaratmaqdır. İlk dəfə 1984-cü ildə həyata keçirilən ideya, fasilədən sonra 1990-cı ilə qədər fasiləsiz olaraq davam edir. TED, “Yaymağa Dəyər Fikirləri” yaymaq üçün yaradılmış özəl qeyri-kommersiya Fidan Fonduna məxsus bir sıra qlobal konfranslardır. TED əvvəlcə 1984-cü ildə birdəfəlik tədbir kimi keçirildi, lakin 1990-cı ildən etibarən hər il

Kaliforniyanın Monterey şəhərində keçirilməyə davam etdi. Tətbiq daxilində bir çox proqram tapmaq mümkündür, əsas proqramlardan qabaqcıl proqramlaşdırma kurslarına qədər kurslar, CSS, HTML, Javascript, Python, Java və digər proqramlaşdırma dillərini asanlıqla öyrənmək mümkündür.

Lynda. ABŞ-ın Kaliforniya ştatında yaradılmış və çap dizaynı, veb dizayn, rəqəmsal fotoqrafiya, rəqəmsal video kimi əsas mövzularda başlanğıcdan yüksək səviyyəyə qədər Adobe və Macromedia proqramları üzrə təlimlər verən şirkətdir. Lynda onlayn kitabxanası ilə aylıq və ya illik abunə olan üzvlərinə kompüter bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün video təlimat verən platforma təqdim edir.

İndiyə qədər deyilənlər və daha çox şey bugünkü və gələcək təhsil üçün daşıyıcı və vasitəçi kimi qəbul edilə bilər. Tələbələrin rəqəmsal dövrə uyğunlaşması, şübhəsiz ki, böyüklər və səlahiyyətliyənin harmoniyasından əvvəl görünür. Rəqəmsal əsrin tələbələri “özünü öyrənmə”, “mobil öyrənmə”, “elektron öyrənmə”, “ömür boyu öyrənmə”, “xüsusi öyrənmə”, “təhsilli liderlik”, “transformasiya təhsili”, “virtual öyrənmə”, onları yuxarıda qeyd olunan proqramlar və digər proqramlar və portallar vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. İstər kurs, istərsə də hər hansı digər təhsil və təlim meydançası olsun, bu gün öyrənməyi daha sürətli, daha effektiv, daha ümumi və daha sərfəli edən onlarla imkan və imkanlar mövcuddur. Önemli olan onlardan kimin, necə və nə vaxt faydalanacağıdır. Bu işi sosial ölçüdə planlaşdırmaq dövlət orqanının işidir (Parlak B. 2017: s.17-52).

İnternet əsri özü ilə gətirdiyi dəyişikliklər sayəsində həyatımızı fərqli bir nöqtəyə aparır. Bizdə olan ağıllı cihazlar bulud sistemlərində daim onlayn olmağa imkan verir. Epidemik şəraitin ağırlaşması bəşəriyyətin təhsilə uyğunlaşmasına şərait yaradır. Epidemiya şəraitində əlaqənin problem yaratması distant təhsil və iş seçimlərini artırır. Bir çox yerli və xarici təhsil ekspertləri öyrənmə üçün internetdən səmərəli istifadə etməyin yollarını axtarırlar. Tələbə və pedaqoqların həyatına yeni daxil olan rəqəmsal təhsil ümumi təəssürat kimi bir çox üstünlüklər gətirir. Epidemiya şərtləri ilə təbiətlə ayaqlaşmaq məcburiyyətində qalan insanlar təhsildə transformasiyaya imkan verərək yeni planlar qururlar.

Rəqəmsal təhsil və virtual siniflər tələbəni mərkəzə qoyur. İnteraktiv struktura malik virtual sinif otaqları şagirdlərin dərslərdə iştirakını artırır. Virtual siniflər məkan və zaman problemini aradan qaldırır. İnternetin olduğu hər mühitdə lazımı portallar vasitəsilə təhsilə giriş asanlıqla təmin edilir. Rəqəmsal təhsil sağlamlıq problemlərinə görə iştirak edə bilməmək problemini aradan qaldırır. Epidemiya dövründə xüsusilə vacib olan bu xüsusiyyət təhsildə bərabər imkanlar təmin edir. Texnologiyanın daha səmərəli istifadə olunduğu virtual sinif otaqları tələbələrə gələcəyin kosmik dövrünə hazırlayır. Rəqəmsal təhsil alan hər bir tələbə internet və kompüter sistemlərinə daha asan uyğunlaşır. Rəqəmsal təhsil tələbə ilə müəllim arasındakı divarları aradan qaldıraraq daha sıx ünsiyyətə imkan yaradır. Bu yolla virtual sinif otaqları həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün daha keyfiyyətli təhsil prosesini dəstəkləyir (<https://www.kuveytturk.com.tr/blog/teknoloji/egitimde-yeni-trendler-sanal-sinif-ve-dijital-egitim>).

Epidemiya zamanı hər bir ölkə öz infrastrukturunu baxımından formal təhsil üçün virtual sinif imkanları təqdim edir. Türkiyədə Təhsil İnformatika Şəbəkəsi (EBA) adı ilə həyata keçirilən distant təhsil də müəllimlərin təşəbbüsü ilə müxtəlif platformalarla həyata keçirilir. Rəqəmsal təhsil üçün çoxlu müxtəlif platformalar var. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

Zoom: Video konfrans tətbiqi olan Zoom, epidemiya səbəbiylə distant təhsilin başladığı gündən bəri ən populyar proqramlardan biridir. Zoom, seans menecerinin ekranı digər istifadəçilərlə paylaşması nəticəsində multi-virtual sinif təcrübəsi təqdim edir.

Microsoft Team: Microsoft hesablarından pulsuz təqdim edilən Microsoft Team dil və mövzunun fərdiləşdirmə xüsusiyyətinə malik yeni nəsil virtual sinif otaqlarından biridir. Yeni yeniləmələr sayəsində 20.000 iştirakçı və 16 saat fasiləsiz zənglər təklif edən proqram bütün təlimlərin asanlıqla həyata keçirilməsini təmin edir.

Meet: Pulsuz video konfrans proqramlarından biri olan Meet Google brendinin xidmətidir. Rəqəmsal təhsil üçün uyğun olan platforma 250 iştirakçıya

xidmət göstərir. Virtual sinifdə təhsil üçün uyğun platforma olan Meet interaktiv təcrübənin keyfiyyətini artırır.

Skype: Ən çox seçilən virtual görüş proqramlarından biri olan Skype; 50 nəfərin iştirakı və desktop paylaşımı ilə müəllimlərin ən çox istifadə etdiyi üsullardan biridir (<https://www.kuveytturk.com.tr/blog/teknoloji/egitimde-yeni-trendler-sanal-sinif-ve-dijital-egitim>).

Cədvəl 1: Təhsildə digital təhsilə keçid ilə əlaqədar texnologiyalar

<p>Virtual laboratoriyalar və genişlənmiş reallıq</p>	<p>Virtual laboratoriyalar real hadisələrin simulyasiyasına əsaslanan interaktiv təlim proqramına aiddir. O, tələbələrə müxtəlif ssenariləri müqayisə etmək və təzad qoymaq, qeydlər aparmaq və effekti görmək üçün dayandıraraq yenidən iş salmaqla, təcrübəyə əsaslanan eksperiment təqdim etməklə internet üzərindən mövzunu araşdırmaq imkanı verir. Artırılmış reallıq, əksinə, fiziki və real dünya mühitinin elementlərinin audio, video, qrafik məlumatlar kimi kompüter tərəfindən yaradılan sensor girişlərlə artırıldığı birbaşa və ya dolaylı görünüş təklif edir</p>
<p>Oyunlaşdırma</p>	<p>Oyunlaşdırma oyun dizayn elementlərinin və oyun prinsiplərinin qeyri-oyun kontekstlərində tətbiqidir. Oyunlaşdırma öyrənmə sistemləri üçün də vacibdir, çünki hekayə, ani geribildirim, səviyyələşdirmə və irəliləyiş göstəriciləri kimi oyun prinsipləri ilə şagirdin diqqətini çəkən bir sistemdir. Ümumiyyətlə, oyunlaşdırma istifadəçi əlaqəsini artırmağa çalışır.</p>
<p>Analitikanın öyrənilməsi</p>	<p>Bu, məlumatların təhlilinin elektron təhsil mühitlərinə tətbiqidir. O, onların öyrənmə səviyyəsini başa düşmək və gələcək fəaliyyətlərini optimallaşdırmaq üçün tələbələr və onların vəziyyətləri haqqında məlumatları toplayır və ölçür</p>

Mənbə: Küçükoğlu M.T., Akca M. 2021: s.15.

Keçmişdən bu günə olan texnoloji dəyişikliklər və inkişaf qloballaşan dünyanın internetdən istifadənin artması ilə əlaqədar olaraq bir çox sahələrdə əmək və işçi qüvvəsi məsuliyyəti azalıb, informasiyaya çıxış asanlaşıb. Sənaye 4.0 ilə istehsal mexanizmləri ölçüdə dəyişərək, süni intellektlə insan gücünə olan ehtiyacı azaldıb və buna uyğun olaraq robotlar və ya robot intellektə malik maşınlar insanları nisbi ölçüdə ələ keçirib. Bu cür inkişaf və dəyişikliklərin güclənməsi və təhsil sahəsində baş verməsi informasiyanın əldə edilməsində nəqliyyat kimi çətinlikləri aradan qaldırmış, sosial-iqtisadi sahədə imkan bərabərliyi yaratmışdır. Rəqəmsallaşma ilə informasiyanın saxlanması və əldə edilməsi müxtəlif rahatlıqlar qazanıb. Müəllimlərdə axtarılan təcrübə getdikcə ölçülərini dəyişir. Ənənəvi təhsil

modelində axtarılan təcrübə illərdir bir qurumda işləyən klassik müəllim modelindən dinamik, rəqəmsal savadlı, texnologiyanı yaxşı bilən və özünü yeniləyə bilən müəllim modelinə keçir. Texnologiyanın və rəqəmsallaşmanın bəşəriyyətə verdiyi ən böyük fayda zaman məsələsidir (Sürer A.G. 2020: s.31).

Məsələn, Türkiyədə təhsil sahəsində gedən bir çox inkişaf müsbət nəticələr verir və biz təhsildə böyük irəliləyişlər əldə edirik. Bunların başında FATİH layihəsi və bu layihənin başqa bir sahəsi olan EBA dayanır. EBA məzmun baxımından zənginləşsə də, bu baxımdan müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Müəllimin EBA platformasına münasibəti önəmlidir. Bu münasibət müəllimdən ənənəvi təhsil anlayışını tərk etməyi tələb edir. Çünki bu gün informasiya əldə etmək çox asanlaşıb və bu, müəllimlə şagird arasında müəllimin rolunu dəyişib. Fiziki cəhətdən müəllim və şagird eyni məkanı paylaşmır. Bu onu göstərir ki, tələbələr həyatının hər anında həyatın hər sahəsində yerindən asılı olmayaraq təhsil alacaqlar. Bütün təcrübələr göstərir ki, dünyada rəqəmsallaşma həyatı daha da əhatə etməklə irəliləyir və gələcəkdə özünü yeniləməyən, rəqəmsal savadlılığa yiyələnməyə bilməyən fərdlərin istər təhsil sahəsində, istərsə də digər sahələrdə problemləri qaçılmaz olacaq. Ona görə də rəqəmsallaşma dövrü başlayıb və rəqəmsal mühitlər əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təhsildə özünü daha yaxından göstərir və təsirini hiss etdirir. Təhsil sahəsində müəllimlərin vəzifəsi, özünü yeniləmək, zamanla ayaqlaşmaqdır və bütün bunların son məqsədi elmin işığında bilikli, təchizatlı, həssas nəsillər yetişdirməkdir.

2.2. Pandemiya dövründə digital təhsilə keçid: mənfi və müsbət cəhətlərinin təhlili

Covid-19 epidemiyası ilk olaraq Çinin Uhan şəhərində müşahidə edilib, sonra bütün dünyaya təsir edib. Distant təhsilə keçidi sürətləndirən ən mühüm amil texnologiyadır. Təhsil sektorunda texnologiyanın inkişafı təhsil fəaliyyətlərinin icrasına təsir göstərmiş, yeni modellərin formalaşmasını sürətləndirmiş, akademiklərin və tələbələrin rəqəmsal tətbiqlərlə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmişdir. Təhsildə açıq təhsil metodlarından istifadə, sinxron və asinxron mühazirələr, kurs materiallarının virtual mühitdə paylaşılması kimi bir çox rəqəmsal tətbiqlər mövcuddur. Bundan əlavə, distant təhsil proqramları, rəqəmsal sertifikat proqramları, mühazirə qeydlərinin və ev tapşırıqlarının sistem vasitəsilə yerinə yetirilməsi, akademik və tələbə informasiya sistemləri üzrə tələbə və akademik fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi kimi bir çox yeniliklər ali təhsili rəqəmsal transformasiyaya aparır. Bütün bu inkişafalara əlavə olaraq, Covid-19 epidemiyası ali təhsildə rəqəmsallaşmanın mövcud vəziyyətindən daha da irəli aparılması zərurətini ortaya qoydu. Ali təhsil müəssisələrində təhsilin dayandırılmasından sonra distant təhsil infrastrukturlarının tamamlanmasıyla akademik və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi rəqəmsal mühitdə reallaşmağa başlayıb.

Bununla belə, Covid-19 epidemiyası zamanı akademiklər və tələbələr üçün distant təhsil və sinxron və ya asinxron təlim mümkün olmuşdur. Rəqəmsal mühitdə normal olaraq mövcud olan bütün qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirmək üçün sürətli transformasiya həyata keçirilmişdir (Küçükoğlu M.T., Akca M. 2021: s.16).

Pandemiya ilə bütün dünyada həyatın axını və ritmi dəyişdi. Pandemiyanın təsirini azaltmaq və yüksək yoluxucu təbiətinə görə yayılmasını yavaşlatmaq üçün çevik iş, evdən işləmə və növbəli iş kimi təcrübələr tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə, bütün dünyada qismən və ya tam ştatlı komendant saatı, karantin prosesləri, şəxslərin özünü təcrid etməsi və sosial məsafənin qorunması kimi tədbirlər görüldü. Bu tədbirlər kontekstində insanla insan təmaslarının baş verə biləcəyi yerlər bağlandı və məktəblər və universitetlər də bu əhatəyə daxil edildi. Təhsil müəssisələrinin bağlanması və üzübüz təhsilin kəsilməsi ilə bütün təhsil

səviyyələrindən olan tələbə əhalisinin təxminən yarısına uyğun gələn 1,6 milyard tələbənin təhsili dayandırılmışdır (UNESCO, 2020; UNICEF, 2020).

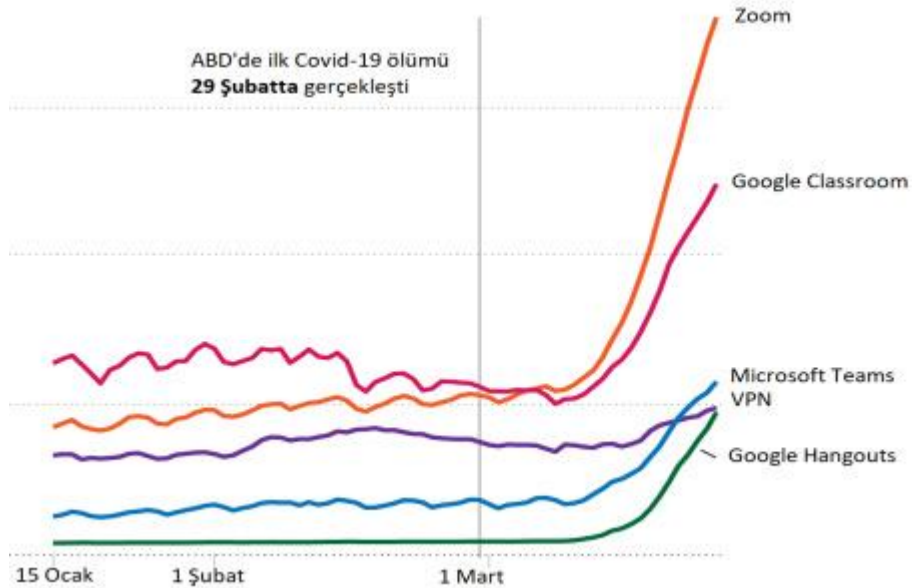
Şəkil 1: Covid-19 pandemiyası ilə təhsilin kəsildiyi ölkələr

Mənbə: Bozkurt A. 2020: s.114.

Bütün bunlar təhsil məqsədləri üçün istifadə edilən tətbiqlərdə də görülmüşdür. Tapşırıqlar Google Classroom vasitəsilə verilmiş və Zoom, Google Hangouts və Microsoft Teams kimi proqramlar üzərində görüşlər keçirilirdi.

Şəkil 2: COVID-19 pandemiyasının başlamasından sonra ABŞ-da istifadə edilən tətbiqlər

Mənbə: Sezgin S., Fırat M. 2020: s.43.

Ölkələrdə Covid-19 səbəbiylə həyata keçirilən tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Fransa: Epidemiya zamanı - xəstə olan tələbələr, ev tapşırıqlarının məzmunu, tələbə və müəllim ünsiyyəti, kurs materiallarına çıxış, davamiyyət sistemi, sinif kvotaları, kollektiv fəaliyyətlər, məktəb avtobusları, məktəbə giriş qaydaları, kurs saatları, kurs növlərinə görə onlayn və ya üz-üzə işləmə, nöqsanların necə aradan qaldırılması üçün geniş araşdırmalar aparılmışdır.

İngiltərə: Hökumət ilk növbədə məktəblərin bağlanması lazımsız olacağını bildirərək sürü toxunulmazlığı siyasətini həyata keçirdi. Lakin epidemiyanın sürətlə yayılması ilə birlikdə distant təhsilə başlandı. Bundan əlavə, onlayn dərslər keçirilmiş, imtahanlar ləğv edilmişdir. Hökumət imkansız uşaqlar üçün pulsuz qida kuponları ilə yoxsul uşaqlar üçün 100 milyon funt sterlinq sərmayə qoyub və məktəblərə 200 min noutbuk çatdırılması üçün layihələr hazırlanmışdır.

Koreya: Dərslər internet vasitəsilə onlayn tədris olunurdu. Təhsil Nazirliyinin məktəblərin açılması ilə bağlı əsas səbəbləri İncəsənət, bədən tərbiyəsi, praktiki təcrübə fəaliyyətləri onlayn olaraq edilə bilməməsi idi (Yağız E. 2021: s.45).

İtaliya: Avropada Covid-19-dan ən çox təsirlənən ölkələrdən biri olan İtaliya bütün məktəbləri bağlamışdır. İtaliya Təhsil Nazirliyinin internet saytında məktəblərdə epidemiya ilə mübarizə tədbirləri dərc olunub, maraqlı tərəfləri əhatə edən hərtərəfli və aktual material təqdim edilmişdir. Məktəblərdə imkansız tələbələrə texniki dəstək, monitoring fəaliyyətləri və iqtisadi dəstək göstərilib, universitetlərdə mühazirələr sinxron və asinxron aparılmışdır. Prosesin ölçülməsi-qiyətləndirilməsi tədbirləri həyata keçirilmiş, dövr sonu hesabatları hazırlanmış və təqdimatlar edilmişdir.

ABŞ: ABŞ-da uşaqların narahatlıq səviyyəsini artıran hər şey (imtahan daxil olmaqla) aradan qaldırılıb, stress yaradan kompüter oyunları müəyyən edilib və onlara girişin qarşısı alınıb, çox intellektli uşaqlar üçün istiqamətləndirmə işləri aparılıb, Kənd Texnologiyaları Layihəsi həyata keçirilib və universitetlərdə fərqli qiymətləndirmə sistemi tətbiq edilmişdir.

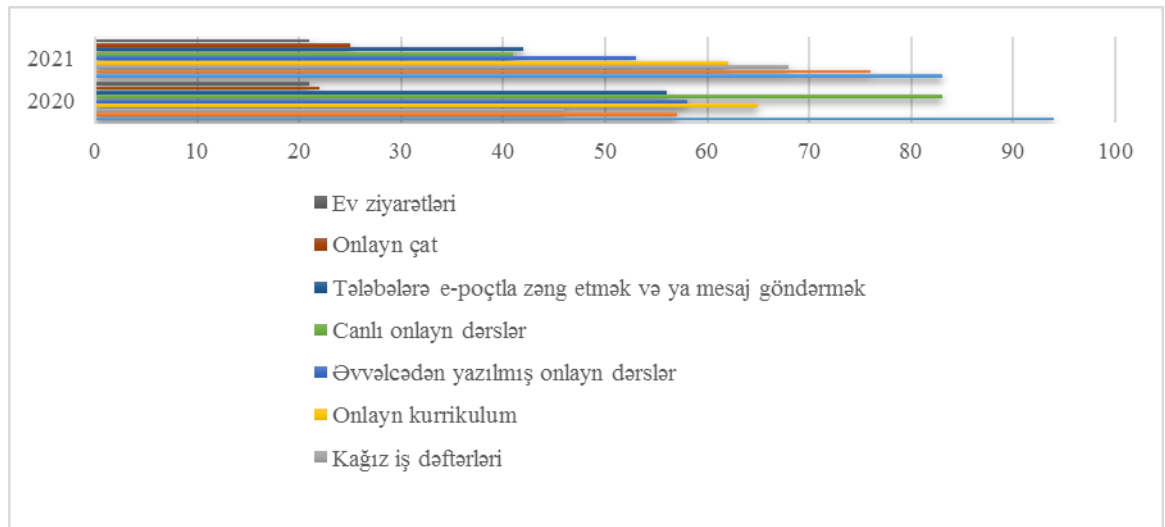
Avstraliya: Təlimlər Zoom, Webex, Microsoft Teams kimi proqramlarla konfrans metodu şəklində verilmişdir. Bütün tələbələr onlayn (məsafədən) öyrənməyə təşviq olunmuşdur.

Çin: Onlayn təhsilin elektron tədris prosesi bütün səviyyələrdə tətbiq edilmişdir. Təlim proseslərini effektiv və asanlaşdırmaq üçün innovativ proqramlar hazırlayan Çin, tətbiqi kurslar və laboratoriya kursları istisna olmaqla, bütün kurs məzmunlarının tədrisini əhatə edən onlayn və sinxron təhsil platformaları yaradıb və internet infrastrukturunu gücləndirilib.

Türkiyə: Türkiyədə distant təhsil Distant Təhsil Tətbiq və Araşdırma Mərkəzləri (UZEM) vasitəsilə istifadə edilən bir üsul idi. Pandemiya prosesi başlayanda bir çox universitetlərimiz magistratura səviyyəsində distant təhsil proqramları və kursları həyata keçirirdi, 120 universitetdə distant təhsil tədqiqat və tətbiqi mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, Türkiyədə texnologiya hazırlığı və səriştəli kadrları olmayan digər təhsil müəssisələri ilə fərqi aradan qaldırmaqda, konstitusiyada yer alan təhsildə imkan bərabərliyinin təmin edilməsində böhranı yaxşı idarə edə bilmədi (Yağız E. 2021: s.45).

2020/21-ci illərdə İngiltərədəki məktəblərdə onlayn təhsil haqqında statistiki məlumat aşağıdakı kimi olmuşdur.

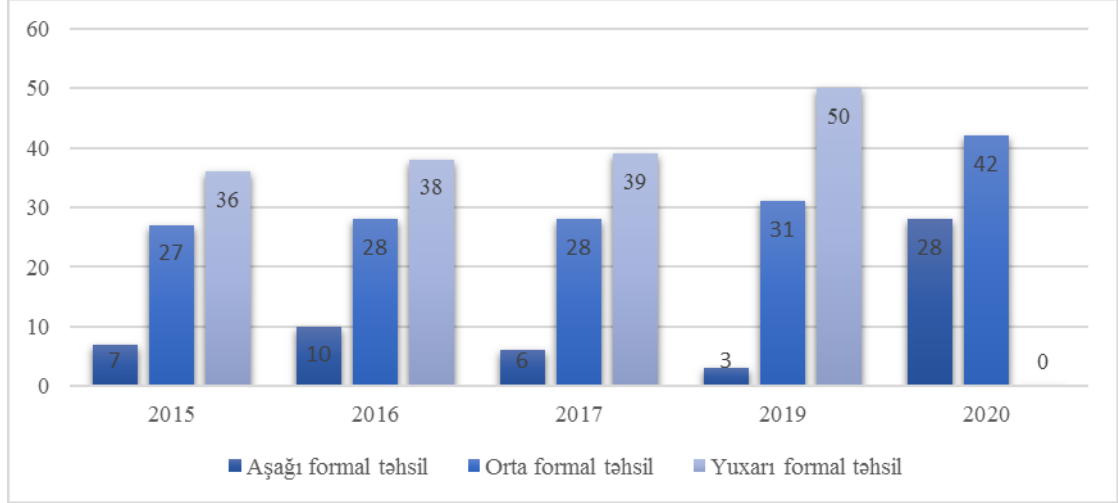
Qrafik 4: 2020/21-ci illərdə İngiltərədə məktəblərdə onlayn təhsil haqqında statistiki məlumat

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1266587/online-learning-methods-at-schools-england/>

2015-ci ildən 2020-ci ilə qədər Birləşmiş Krallıqda (Böyük Britaniya) onlayn təhsil iştirakçılarının formal təhsil üzrə payı aşağıdakı qrafikdəki kimi olmuşdur.

Qrafik 5: 2015-ci ildən 2020-ci ilə qədər Birləşmiş Krallıqda (Böyük Britaniya) onlayn təhsil iştirakçılarının formal təhsil üzrə payı

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1241456/online-learning-participants-formal-education-united-kingdom-uk/>

Digital təhsil platformalarının üstünlükləri aşağıdakılardır:

Fərqli öyrənmə texnikaları. Formal təhsildə tədris və öyrənmə üsulları məhduddur, lakin distant təhsil/e-tədris sistemlərində rəqəmsal alətlərlə onlarla və ya yüzlərlə müxtəlif tədris və öyrənmə üsulları mümkün ola bilər. Məlumatları interaktiv videolarla daha yaxşı qavramaq, müxtəlif oyunlarla təhsili daha əyləncəli etmək, maraqlı vizuallarla imtahanları daha maarifləndirmək olar.

Çeviklik. Rahatlıqla demək olar ki, distant təhsilin ən bariz üstünlüklərindən biri məsafələri aradan qaldırmasıdır. İstənilən vaxt, hər yerdə əldə ediləcək məlumat və ya dərslər adətən qısa hissələrdə verilir. Bu şəkildə, hətta digər işlər arasında qalan vaxtdan da istifadə etmək mümkündür. Onlayn təhsilin modullu olması, zaman və məkandan bu şəkildə müstəqil olması onun nə qədər çevik olduğunu göstərir. Bundan əlavə, formal təhsildə mümkün olmayan yerdə dayanıb davam etmək imkanı verir.

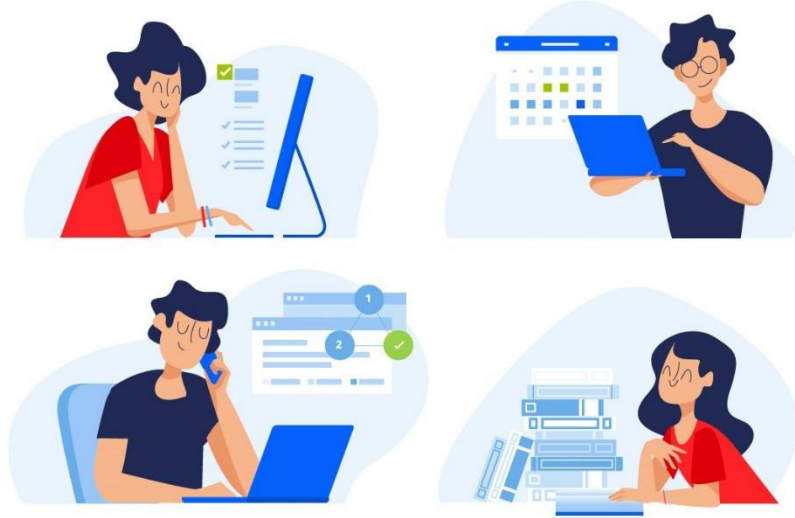
Eyni zamanda daha çox insana əlçatanlıq, daha çox dataya giriş. Formal təhsildə daha keyfiyyətli təhsil yalnız sinif əhalisinin az olduğu hallarda verilə bilər, lakin distant təhsil metodlarında belə bir fərq yoxdur. Bundan əlavə, onun

uyğun infrastrukturu (internet, kompüter və s.) olduğu müddətdə distant təhsildə məlumat məhdudiyəti yoxdur.

Coğrafi məhdudiyətləri aradan qaldırır. Eyni təhsil məzmununa müxtəlif ölkələrdən və müxtəlif coğrafiyalardan daxil olmaq olar. Təhlükəsizlik problemləri olan ərazilərdə təhsilin pozulmasını azaldır. Qeyri-adi vəziyyətlərdə (müharibə, komendant saatı və s.) şagirdin öyrənməsi davam etdirilə bilər.

Formal təhsil. Minlərlə müxtəlif üsulları və hələ də yeni çeşidləri olan elektron təhsil metodlarının ən az çeşidinin istifadə olunduğu təhsil növüdür. Bir çox müəllim və tələbə formal təhsil metodlarını mənimsəməkdə çətinlik çəkə bilər, lakin onlayn təhsil metodlarının müxtəlifliyi sonsuzdur. Beləliklə, elektron təhsil platformalarında müəllim ən uyğun tədris metodunu, tələbə isə ən uyğun öyrənmə metodunu tapa bilər (<https://binbiriz.com/blog/uzaktan-egitim-platformlarinin-avantajlari-dezavantajlari>).

Şəkil 3: Digital təhsilin üstünlükləri

Mənbə: <https://binbiriz.com/blog/uzaktan-egitim-platformlarinin-avantajlari-dezavantajlari>

Daha aşağı xərclər. Distant təhsil üçün müəllim və tələbənin yeganə ehtiyacı internet və kompüter/mobil cihazdır. Bu gün demək olar ki, bu cihazlara sahib olmayan heç kim yoxdur. Başqa sözlə, distant təhsil platforması varsa, müəllimə və tələbəyə təqdim etməli olunan xidmətlərin əksəriyyəti yox olur.

Zamana qənaət. Distant təhsilin üstünlüklərindən biri də təhsil və tədris vaxtı ilə bağlıdır. Distant təhsil sistemlərində tələbələrin xoşuna gəlməyən dərse davamiyyət və davamiyyət kimi anlayışlar tələbələri narahat etmir. İş vaxtı, xəstəlik, ailə və ya xüsusi şəraitlə əlaqədar təlimdə iştirak edə bilməmək halları aradan qaldırılır.

Şagirdlərdə performans artımı. ABŞ Təhsil Nazirliyinin araşdırmasına görə şagirdlərin onlayn təhsildə göstəricilərinin üzbəüz təhsildəki göstəricilərindən daha yüksək olduğu müşahidə edilmişdir. Gündən-günə populyarlaşan distant təhsil/e-tədris sistemləri həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün daha effektiv təhsil mühitləri təklif edir (<https://binbiriz.com/blog/uzaktan-egitim-platformlarinin-avantajlari-dezavantajlari>).

Digital təhsil mənfi cəhətləri aşağıdakılardır. Koronavirus epidemiyasından əvvəl təhsil fəaliyyətlərinin rəqəmsal vasitələrlə dəstəklənməsi seçim idisə, indi zərurətə çevrilib. Koronavirus epidemiyası təhsildə rəqəmsallaşmanı sürətləndirən katalizatora çevrilib. Distant təhsil bir sıra yeni imkanlar təqdim etməklə yanaşı, motivasiyanın olmaması, tələbələrin təhsil proseslərindən qopması, həmyaşıdlarla öyrənmənin zəifləməsi, ünsiyyət və sosial bacarıqların zəifləməsi kimi risklər də yaradır. Texnologiyaya və rəqəmsal alətlərə çıxışı olan tələbələr üçün üstünlük hesab edilən şey, bunu bacarmayan tələbələr üçün tam bir dezavantaja çevrilir. Texnologiyaya və rəqəmsal alətlərə çıxış bu vəziyyətin yeganə səbəbi deyil. Şagirdlərin və müəllimlərin sosiallaşma ehtiyaclarının ödənilməsi, həmyaşıdlarının qarşılıqlı əlaqəsinin baş verdiyi qurum olan məktəblərdən kənar aparılan tədris proseslərinin məqsədlərinə çatması mümkün görünür. Xüsusilə, məktəb mühiti ailədən kənar ünsiyyət üçün yeganə seçim olan şagirdlər bu vəziyyətdən daha çox təsirlənəcəklər.

Ailələrin uşaqları üçün təklif etdiyi imkanlar fərqli ola bilər. Əlverişli gəlirə malik ailələr övladlarının təhsil və təlim proseslərini fasiləsiz davam etdirmək üçün lazımi texnoloji alətləri əldə edə, distant təhsil prosesində lazım olan iş mühitini yarada bilərlər. Gəlirləri az olan ailələr isə texnoloji vasitələrə, internetə və distant təhsilə uyğun iş mühitini yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Əslində, aparılan müşahidə və

müsaibələrdə şagirdlərin dərslərini izləyə bilməsi üçün kompüterin olması vəziyyətində rayonlar, məktəblər və onların ailələrinin vəziyyətində fərqlər olduğu görünür. Bundan əlavə, ailələrin və tələbələrin distant təhsil təcrübəsi olmadığı üçün rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarıqlarının olmaması tələbələrin təhsil prosesinə olan motivasiyasına mənfi təsir göstərir. Bir tərəfdən xəstəlik psixologiyasının yaratdığı qorxu və təşviş, digər tərəfdən təhsil-tədris proseslərində yarana biləcək əlaqənin kəsilməsi narahatlığı şagirdlərə və valideynlərə təzyiq göstərir.

Regionlararası imkanlar fərqliliyindən təsirlənən tələbələr, qaçqın və ya müvəqqəti müdafiə statusu ilə başqa ölkədə yaşamaq istəyən tələbələr, ailəsinin sosial-iqtisadi imkansızlığından əziyyət çəkən tələbələr, ev işlərində ailəsinə kömək edən qızlar, Mövsümi işçi ailələri koronavirus epidemiyasından əvvəl də keyfiyyətli təhsil almaqda problemlər yaşayırdılar. Koronavirus epidemiyası ilə bu problemlər daha da dərinləşə bilər. Xüsusilə ev işlərinə dəstək olan qız tələbələr və mövsümi işçi ailələrinin uşaqları distant təhsili düzgün izləyə bilmirlər. Bundan əlavə, çoxuşaqlı ailələrdə hər bir şagirdin distant təhsil prosesini izləməsi çətinləşir. Beləliklə, koronavirus epidemiyasından əvvəl normal qruplar distant təhsil prosesində əlverişsiz vəziyyətə düşə bilər (Altunel M. 2020).

Koronavirus epidemiyasının təhsilə təsirləri araşdırılarkən ən vacib məsələlərdən biri də koronavirusdan sonra məktəbə qayıtma prosesləridir. Ortaya çıxdıqdan qısa müddət sonra dünyanı təsir edən koronavirus epidemiyası dünyada bütün tələbələrin təxminən 92 %-ni əhatə edib. Üz-üzə təhsilə mərhələli keçid yoluxma riskinin azaldığı və halların artım sürətinin nəzarət altına alındığı hallarda başlasa da, təhsil fəaliyyətlərini tam şəkildə davam etdirmək üçün bir müddət gözləmək lazım olduğu görülür. Üzbəüz təhsilə verilən bu qədər uzun fasilədən sonra şagirdləri məktəb mühitinə uyğunlaşdırmaq üçün əzmlə çalışmaq lazımdır. Bundan əlavə, koronavirusdan əvvəl orta məktəbi davam etdirməyən və məktəbi tərk edən qruplar üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı.

2.3. Covid-19 pandemiyasının təhsil sisteminə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi

COVID-19-un məktəblərə təsiri bacarıqları artırmaq üçün mövcud olan ən yaxşı dövlət siyasəti vasitəsi məktəbə getməkdir. Məktəb uşaqların əyləndiyi, sosial şüurunu və sosial bacarıqlarını artırma biləcəyi yerdir. Məktəbə getməyin və ya məktəbdə olmağın əsas motivi uşağın qabiliyyətini artırmaqdır. Məktəbdə nisbətən qısa müddət keçirmək bacarıq və bacarığı artırır. Digər tərəfdən məktəbə getməmək və ya məktəbə getməmək bacarıq artımına mənfi təsir göstərəcək. Məktəblərin bağlanması öyrənmə və təhsilin strukturuna təsir göstərmişdir. Birincisi, bu, tədris və qiymətləndirmə metodologiyalarına təsir etdi. Onlayn tədris metodları onlayn dərslər keçirən bir neçə özəl məktəb tərəfindən qəbul edilir. Həmin məktəblərdə uşaqlar onlayn dərslər keçirlər. Digər tərəfdən, aşağı gəlirli özəl və dövlət məktəbləri tamamilə bağlanıb və elektron təhsil həllinə çıxışı yoxdur. Bu, tələbələrin öyrənmə prosesinə mane olur. Tədris metodikasının dəyişməsi səbəbindən valideynlər müxtəlif problemlərlə üzləşirlər.

Universitetlərin bağlanması tələbələrin universitetlərdə öyrənməsinə də təsir etmişdir. İnstitut və universitetlərdə davamlılığı təmin etmək üçün təcili bir tədbirin görülməsi vacibdir. Dərsin rahat keçməsi üçün onlayn tədris metodologiyası qəbul edilir. Onlayn dərslər keçirmək üçün universitetlər tərəfindən öyrənmə idarəetmə proqramı və açıq mənbəli rəqəmsal öyrənmə həlləri qəbul edilir. Ali təhsil ölkənin iqtisadi gələcəyinin həlledici amilidir və ali təhsil sektoru da pandemiya əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənib. Hindistandan bir çox tələbə xaricdə universitetlərə qəbul olunur. İnstitut və universitetlərin qlobal şəkildə bağlanması ilə əlaqədar olaraq bunun beynəlxalq ali təhsilə tələbi azaldacağı gözlənilir. Hər kəsi düşündürən əsas narahatlıq pandemiyanın məşğulluq nisbətinə təsiridir. Mövcud vəziyyətə görə məzuniyyətlərini yenidən başa vurmuş məzunlar korporativ iş təkliflərinin geri götürülməsindən qorxurlar. İnstitut və universitetlərdə tədris metodologiyası da Hindistandakı kilidləmə səbəbindən dəyişdi. Köhnə təbəşir-talk modeli yeni texnologiya ilə əvəz edilmişdir. Elektron öyrənmə həlləri bu vəziyyətdə tədrisi və öyrənməni mümkün edir, lakin məşğulluq

e-təhsillə bağlı böyük problemdir. Siyasətçilər tələbələrin cəlb edilməsi və rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması problemini həll etməyə çalışırlar.

Tələbələr üçün tədris təkcə məktəblərin, kolleclərin və universitetlərin bağlanması ilə kəsilir. Kilidləmə bütün dünyada tələbələrin qiymətləndirməsinə də təsir etdi. Təhsil müəssisələrinin bağlanması səbəbindən bir çox imtahan və qiymətləndirmələr ləğv edilib və ya təxirə salınıb. Həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün bu, təhsilin yeni dövrüdür. Bir çox kollec və universitetlər ənənəvi dərslər sistemini onlayn dərslərə, eləcə də imtahan sistemi də oflayn rejimdən onlayn rejimə keçib. Onlar qiymətləndirmə üçün onlayn qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə edirlər. Onlayn qiymətləndirmə vasitələri məhdudiyətlərdən azad deyil. Ölçmə ilə bağlı müxtəlif səhvlər adi ölçmə ilə müqayisədə onlayn qiymətləndirmə vasitələrində bildirilir.

Məktəblərin, kolleclərin və universitetlərin bağlanması tələbələrin təhsilini dayandırır, həmçinin ixtisaslar üzrə daxili qiymətləndirmə və ictimai qiymətləndirmələri pozur. Ənənəvi tədris metodu onlayn tədrislə əvəzlənib. Bir tərəfdən onlayn tədris tələbələrə öyrənmək imkanı verir, digər tərəfdən yeni tədris metodologiyasına müxtəlif problemlər əlavə olunur. Təhsil müəssisələri karantin səbəbindən yaranan problemlərin həlli yollarını axtarır və öyrənmə itkisini doldurmaq üçün səylərini əsirgəmir. Tələbələrin öyrənmə ilə bağlı daxili qiymətləndirməsi qaçırılmamalıdır. Yeni məzunlar üçün daha uzun işsizlik müddətinin qarşısını almaq üçün onların əmək bazarına daxil olmalarını dəstəkləmək üçün yeni siyasətlər formalaşdırılmalıdır (Tarkar P. 2020: s.38-13).

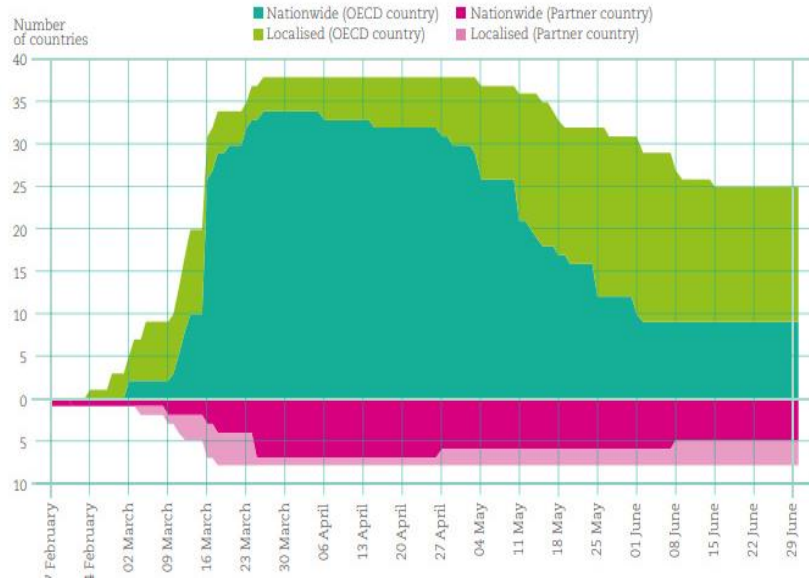
Dünya İqtisadi Forumu bir neçə həftə ərzində koronavirusun (COVID-19) bütün dünyada təhsil kursunu dəyişdiyini bildirmişdir. Bu dəyişikliklər bizə təhsilin daha yaxşı və ya daha pis uzunmüddətli perspektivə necə dəyişə biləcəyi barədə bir fikir verir. Koronavirusun Asiyada, Avropada, Yaxın Şərqdə və ABŞ-da sürətli yayılması ilə əlaqədar olaraq, ölkədə tam miqyaslı pandemiyanın təsirini azaltmaq üçün sürətli və qətiyyətli tədbirlər görür. İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının qiymətləndirməsinə görə, 13 Mart 2020-ci il tarixinə 39 ölkədə elan olunmuş məktəblərin bağlanması 421 milyondan çox uşaq xəsəret alıb.

Bundan başqa, daha 22 Ölkə lokallaşdırılmış rejimə qismən keçid elan etmişdir. Bu risklərin idarə edilməsi həlləri milyonlarla tələbə xüsusilə Çin, Koreya, İtaliya və İran kimi koronavirus tərəfindən ən çox təsirlənən ölkələrdə müvəqqəti olaraq" evdə öyrənməyə məcbur etmişdir. Bu dəyişikliklər, əlbəttə ki, bəzi narahatlıqlara səbəb oldu, lakin onlar da təhsil sahəsində yeni yeniliklərə gətirib çıxardı. COVID-19-un dünya üzrə təhsil sistemlərinə necə təsir edəcəyini qiymətləndirmək hələ tez olsa da, innovasiya və rəqəmsallaşmanın öyrənmə trayektoriyasına uzunmüddətli təsir göstərə biləcəyinə dair əlamətlər var (<https://muallim.edu.az/news.php?id=10273>).

Dünya Bankının ekspertləri koronavirusun iki əsas amil sayəsində bütün dünyada təhsildə tərəqqini təhdid etdiyini aşkar etdilər. Birincisi, bu, detə bilirik ki, ümumi səviyyədə məktəbləri bağlamaqdır. İkinci bu virusla mübarizə üzrə tədbirlər ilə bağlı iqtisadi tənəzzüldür. Pandemiya təhsilə dərin təsirini göstərmişdir, dünyada hər hansı bir yerdə məktəbləri bağlayaraq, ümumi təhsil sistemi üçün ən böyük şok olmuşdur. Hesabatda bildirilir ki, koronavirusun vurduğu ziyanın çox ciddi olacağı vurğulanmışdır, ona görə ki səhiyyədə Fövqəladə Hallar dərin global prosesə çevriləcək. Vurğulamaq olar ki, bu hadisələrin nəticələrinin qarşısını almaqdan ötrü ciddi səylərin olmadığı halda, məktəblərin bağlanması şagirdlərin təliminin itirilməsinə, məktəbdən uzaqlaşmasına və bərabərsizliyi artıracaqdır. İqtisadi şoklar, tələb və təklifin azalması ilə zərərin daha da ağırlaşmasına səbəb olacaq (<https://muallim.edu.az/news.php?id=11132>).

COVID-19, ənənəvi şərtlərdən fərqli olaraq, bütün dünyada tamamilə fərqli bir vəziyyət yaratdı, sosial və iqtisadi prioritetləri nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. AR-sı Prezidentinin vaxtında və çevik qərarlar qəbul etməsi, pandemiyanın nəticələrinin minimallaşdırılması üzrə qabaqleyici tədbirlərin görülməsi bu virusun daha çox yayılmasını qarşılaya bildi. Birinci mərhələdə Təhsil Nazirliyi AR-da yeni koronavirus xəstəliyinin yayılmasının qarşısının alınması üzrə Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı hazırlayıb, nazirliyin 2020-ci il 28 fevralda qəbul edilən Qərar ilə isə ölkədə yeni pandemiyanın yayılmasını qarşılamaq istiqaməti üzrə işlər görülmüşdür (Yusifova A. 2021: s.53).

Şəkil 4: COVID-19 səbəbilə məktəblərin bağlandığı ölkələrin sayı (məlumatlar 17 fevral 2020-ci il və 30 iyun 2020-ci il tarixləri arasındakı dövrü əhatə edir)

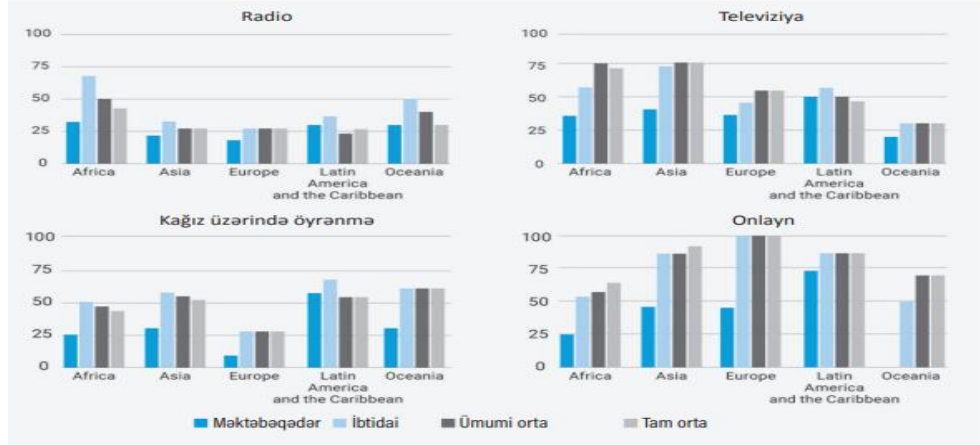
Mənbə: The impact of covid-19 on education insights from education at a glance 2020, OECD, s.13.

Son zamanlar COVID-19 pandemiyasının bütün dünyada yayılması digər sahələrdə olduğu kimi təhsilin keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərmişdir. 2020-ci ilin avqustunda BMT-nin “Dünya Təhsilində COVID-19-dan Əvvəl” nəşrinin məlumatına görə, pandemiya 1,6 ölkədə təxminən 190 milyard tələbəni əhatə edib. Məktəblərin və təhsil müəssisələrinin bağlanması bütün dünya üzrə tələbələrin 94%-nə, onların 99%-nə isə aşağı və orta gəlirli ölkələrdə təsir edib.

YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun (UIS) və müəllimlərdən ibarət işçi qrupunun son araşdırmasına görə, dünyada 1,5 milyard şagird pandemiya səbəbindən dərslərə getmir, 826 milyon şagird (50%) isə kompüterdən istifadə edə bilmir. evdə. Təxminən 706 milyon tələbənin internetə çıxışı yoxdur və onlardan 56 milyonu mobil şəbəkələrin əhatə olunmadığı ərazilərdə yaşayır. Buna görə də evdə internet və kompüter olmadıqda effektiv həll yolu kimi televiziya və radio ən yaxşı alternativdir. Bu texnoloji boşluğu nəzərə alaraq, dünyanın əksər ölkələri distant təhsil üçün televiziya və radio proqramlarından da istifadə edirlər. Bu proqramlar nə qədər vacib olsa da, COVID-19 pandemiyası ilə bağlı təhsil proqramları da eyni dərəcədə vacibdir.

BMT-nin 2020-ci il versiyasında “COVID-19 və daha əvvəl Təhsil” qitələr üçün göstəricilər aşağıdakı kimidir.

Qrafik 6: COVID-19 dövründə və ondan öncəki dövrdə təhsil

Mənbə: Yusifova A. 2021: s.55.

Əksər televiziya və radio şirkətləri proqramlarını daha çox interaktiv komponentlərlə hazırlayaraq öyrənənlərin, xüsusən də gənclərin diqqətini cəlb etmək istəyir. Proqramlar nəsillər arasında məlumat və təcrübə mübadiləsi üçün bir platforma təmin etmək məqsədilə də hazırlanır. Məsələn, Litvanın milli televiziya kanalı təhsilçiləri öz videolarında interaktiv ev tapşırıqlarına aid video çəkib kanala göndərməklə təhsil prosesində daha fəal iştirak etməyə təşviq etmişdir. Uzaqdan təhsil həlləri kimi radio və televiziya yayımının istifadəsi, təhsil sektorundakı rəqəmsal uçurumu aradan qaldırmaq və bu prosedən kənar qalanları da əhatə etmək üçün güclü bir metoddur. Bununla birlikdə, nəzərə alınması lazım olan bəzi vacib məsələlər də var. Məsələn, təhsil proqramlarının keyfiyyət təminatı, öyrənənlərin, xüsusən ən gənc olanların motivasiyası, öyrənmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və ya ölçülməsi ilə bağlı bir çox məsələ həll edilərsə də, görüləsi işlər də çoxdur. Bu sahədə qarşılaşdığımız problemlərdən biri də onlayn təhsildə tələbələrin mühazirə tipli dərslərə marağının aşağı olmasıdır. Bu mexanizm subyektivdir və oxucunu qiymətləndirmə üçün adətən yadda saxlamaq və oxumaq üçün təşviq edir. Təhsil prosesində yalnız formal biliklər qiymətləndirilir, bir çox hallarda məqsəd şagirdlərə özünüqiymətləndirmək üçün imkanlar təqdim etmək deyil, qiymətləndirmə yazmaqdan ibarətdir.

Qiymətləndirmə üzrə nəticələrin təhlil edilməsi və uyğun hesabatları hazırlayıb vaxtında çatdırmamaq da məsələnin həllinin uzanmasına gətirib çıxarır. Motivasiyanın azalması, bəzi yerlərdə internet və kompüter çatışmazlığı, ünsiyyətin canlı olmaması və digər texniki problemləri də onlayn təhsilin mənfi tərəfləri kimi qeyd etmək olar (Yusifova A. 2021: s.56).

Pandemiya sayılan Covid-19 sosial-iqtisadi prioritetləri yenidən düşünməyə məcbur olan ənənəvi şəraitdən fərqli olaraq, dünyada tamamilə fərqli bir vəziyyət yaradıb. Hər bir ölkə bu vəziyyətdən daha az zərərlə çıxış üçün konkret strategiyalar müəyyənləşdirib.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) beynəlxalq səviyyədə tanınmış və dəfələrlə vurğuladığı kimi, Azərbaycan epidemiya nəticələrinin minimuma endirilməsi üçün pandemiya zamanı ən uğurlu strategiyayı seçmiş ölkələrdən birinə çevrilib, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi vaxtında və çevik qərarlar, profilaktik tədbirlərin görülməsi epidemiyanın geniş yayılmasının qarşısını alır.

Davamlı sosial cəhətdən zəif əhali üçün dəstək tədbirləri tətbiq edilmiş və o zaman həyata keçirilən tədbirlər ölkənin bütün ictimaiyyətinin iqtisadi sabitliyini təmin etmək üçün mühüm tədbirlər görülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, epidemiya ilə mübarizədə Azərbaycanın təcrübəsi bir neçə ölkə tərəfindən öyrənilib və tətbiq edilib.

Şəkil 5: Azərbaycanda pandemiya dövründə təhsildə baş verən dəyişikliklər

Mənbə: <https://muallim.edu.az/news.php?id=11580#prettyPhoto>

Azərbaycan dövlətinin vaxtında qəbul etdiyi qərarlar digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də prosesin ağrısız keçməsinə təmin etmişdir. Ölkəmizdə təhsilin davamlılığını təmin etmək məqsədi ilə Təhsil Nazirliyi tərəfindən qısa vaxtda təxirəsalınmaz tədbirlər görülmüşdür. Təhsil Nazirliyinin təşkil etdiyi covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq, 11 Mart 2020-ci il tarixindən etibarən ümumtəhsil müəssisələrinin şagirdləri üçün şənbə və bazar günləri 5-6 saat müddətində Mədəniyyət və ARB Günəş televiziya kanallarında, Dərs vaxtı verilişi yayımlanmışdır. Bu üsul ilə 1,6 milyon təhsil alan şagird tədrisə cəlb edilmişdir.. Təhsil Nazirliyi vasitəsilə Virtual məktəb layihəsinə start verilmişdir və “virtual məktəb” üzrə 1,4 milyondan çox şagird qeydiyyatdan keçmişdir. Bundan başqa, 25 aprel 2020-ci il tarixindən etibarən “Dərsdən sonra” verilişi yayımlanmağa başlamışdır. Təhsil Nazirliyinin çərçivəsində qruplara və müəssisələrə cəlb olunmuş məktəblilər üçün, həmçinin pandemiya dərsləri zamanı 25 000-ə yaxın qrup və Assosiasiyanın üzvləri üçün 1500-dən çox müəllimin iştirak etdiyi onlayn məşğələlər başlamışdır. Həftədə iki dəfə televiziya kanalları vasitəsilə tələbələrin Mədəniyyət və ARB Günəş televiziya kanallarında peşə təhsili sistemində təhsil prosesində iştirakını təmin etmək üçün televiziya proqramları yayımlanıb. Tələbələrin, sosial cəhətdən zəif əhali qruplarının ailə üzvlərinin təhsil xərclərinin ödənilməsi sistemi - <http://e-telebe.edu.az> portal istifadəyə verilmiş, 2020-ci ilin birinci yarısında 15209 tələbənin, 15900 tələbənin isə ilin ikinci yarısında təhsil haqqları dövlətin vasitəsilə ödənilmişdir. Təhsil Nazirliyinin tövsiyələrinə əsasən ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində 100 mindən çox tələbə və müəllimin iştirak etdiyi müxtəlif onlayn platformalar vasitəsilə məşğələlərin təşkilinə başlanılmışdır (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Hesabat 2020: s.96).

III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRLƏRİNİN AZALDILMASI YOLLARI VƏ DİGİTAL MARKETİNQİN TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Dünya təcrübəsində COVID-19 pandemiyasının təhsil sistemində yaratdığı problemlərin həlli yolları

Dünyanın bir çox ölkəsində epidemiyalar kimi çətin vəziyyətlərdə tətbiq olunacaq yeni təhsil modellərinin sınaqması, tədqiqi və tətbiqi səyləri gündəmdə qalmaqdadır. Bu epidemiya dövründə distant təhsil hələlik maksimum fayda verməsə də, prosesi minimum zərərlə aradan qaldırmaq üçün məcburi bir seçim olaraq görülmüşdür. Dünya biliyə, bacarıqların inkişafına və qarşılıqlı əlaqəyə aparan məşğul yolları itirməsi nəticəsində “məcburi istiqamət”lə getməyə davam edir. Distant təhsil ilk baxışda bir çox rahatlıqlar vəd etsə də, ölkənin şəraiti və fərdi imkanları nəzərə alınmaqla ədalətin təmin olunmasında, bərabərlik prinsipinin yaşadılmasında zəifliklər yaratdığından da danışılır. Zaman və məkan qavrayışını dəyişdirərək təhsilin psixoloji aspektlərinə mənfi təsir göstərdiyi vurğulanır. Onun səmərəsizliyi ona görə görünür ki, təlim ekranla ağıl arasında formalaşan virtual mühitdə, qarşılıqlı əlaqəni məhdudlaşdıran və idarə olunması çətin olan mühitdə həyata keçirilir. İstifadə olunan metodlar, alətlər və texnologiyalarla yanaşı, informasiyanın xarakteri, növü, məqsədi və öyrənmə üslubu da dəyişir. Bu dəyişikliyin müsbət və mənfi tərəflərini çox yaxşı görmək lazımdır.

Yalnız biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşa bilməyən təhsil fəaliyyəti məktəb mühitindən başlayan ictimailəşmə ilə sıx bağlıdır və bu proses dinamik bütövlüyə malikdir. Bu mərhələdə müəllim-şagird münasibətlərinin nə qədər dəyərli və vacib olduğunu da nəzərdən qaçırmaz. Qarşılıqlı əlaqənin, paylaşmanın və həmrəyliyin bir çox cəhətdən zəiflədiyi və həyatdan təcrid edildiyi virtual təhsil şagirdi sosial mühitdən təcrid edir, travmalara, psixoloji əlamətlərə, depressiyalara qarşı həssas edir. Hər kəs bilir ki, bu, uşaqların sosial xarakterini

məhdudlaşdırır, onların psixoloji və fiziki inkişafına mənfi təsir göstərir. Şərtlərdən asılı olmayaraq, təhsil baxımından dəyişməyən bəzi faktlar var. ÜST, UNESCO və UNICEF kimi beynəlxalq təşkilatlar da mümkün olduqda təhsili üz-üzə fəaliyyətlərlə davam etdirmək üçün tövsiyələr veriblər. Bu mövzuda faktları nəzərdən qaçıрмаq olmaz və tövsiyələri nəzərə alan bəzi ölkələr güclü iqtisadi vəziyyətlərinə, texnoloji imkanlarına və rəqəmsal infrastrukturalarına baxmayaraq, üzbəüz təhsillərini davam etdirməkdə israr edirdilər. Məktəblərdə maarifləndirmə işlərinin davam etdirilməsi üçün səy göstərdilər.

Klassik təhsil və təlim üsullarının epidemiya qarşısında kifayət qədər olmadığı bu dövrdə distant təhsilə keçərək epidemiyanın təsirlərini minimuma endirmək məqsədəuyğun olsa da, bu təhsil modelinin ənənəvi təhsil-tədris üsulları ilə ziddiyyətləri də diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Tələbələrin öyrənmə itkisinə qarşı alternativ yol kimi distant təhsil irəli sürülsə də, bu üsuldən irəli gələn bəzi mənfi cəhətlər də diqqət çəkir. Bu neqativlərin başlanğıcında təhsilin vazkeçilməz şərtlərindən biri olan məktəblərin uzun müddət bağlanması, bəzən şagirdlərin motivasiyasının olmaması, bəzən də məktəbə daxil olmaq üçün alət və avadanlığın olmaması nəticəsində yaranan öyrənmə itkiləri gəlir. Üstəlik, bu təhsil prosesində sosial-iqtisadi cəhətdən daha üstün olan ailələr övladlarına fiziki və texnoloji imkanlar təqdim edərkən, onları öyrənməyə dəstək və həvəsləndirir. Sosial-iqtisadi cəhətdən imkansız ailələr övladlarına kifayət qədər fiziki və texnoloji dəstək göstərə bilmirlər, uşaqların dərslərində köməklik etmək və onları həvəsləndirməkdə kifayət qədər deyillər. Bu vəziyyət təhsil sistemlərində mövcud olan bərabərsizlikləri daha da dərinləşdirir. Bununla paralel olaraq uzun müddətli məktəblərin bağlanması dərsi izləyə bilməyən, ailə dəstəyi ala bilməyən uşaqların məktəblə qurduqları bağ azalır və bu da məktəbdən yayınma riskini artırır.

Covid-19 pandemiyası dövrü təhsildə çətinliklər yaratsa da, təhsil sistemlərinə yenidən baxılması onun əsas fəlsəfəsindən uzaqlaşan və etibarlılığı müzakirə edilən metodların yenilənməsi üçün bir fürsət kimi qiymətləndirilməlidir. Bu hissədə beynəlxalq hesabatlarda pandemiya dövrünü təhsil baxımından araşdırmaq,

ortaya çıxan problemləri və bu prosesin yaratdığı imkanları müəyyən etməkdir. Əsas olaraq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) və Dünya Bankının nəşr etdiyi təhsil hesabatları araşdırılışdır. Təhsil hesabatlarında epidemiya dövründə yaranan problemlərlə bağlı mövzular təlim-tədris prosesi ilə bağlı mövzular, maraqlı tərəflərdən yaranan problemlər, texnoloji problemlər, sağlamlıq problemləri və digər mövzular altında toplanıb. Bundan əlavə, epidemiya zamanı yaranan imkanlarla bağlı mövzular məktəblərin funksiyası, yeni təhsil qavrayışı, alternativ təhsil strukturları, XXI əsrin tədris və öyrənmə bacarıqları, valideynlərin iştirakı və məktəbi idarə etmə bacarıqları başlıqları altında toplanıb.

Nəticədə Covid-19 pandemiya prosesi təhsil baxımından problemlər gətirsə də, bu çağırışlar yeni imkanlar yaratdı. Öyrənmə tədris prosesi ilə bağlı problemlər, maraqlı tərəflərdən yaranan problemlər və sağlamlıq problemləri məktəblərin funksiyalarını yenidən nəzərdən keçirmək, yeni təhsil qavrayışı ilə alternativ təhsil strukturlarına imkan yaratmaq. Eynilə, texnoloji problemlər, təlim-tədris prosesi ilə bağlı problemlər və maraqlı tərəflərdən irəli gələn problemlər də məktəblərin funksiyasını, yeni təhsil qavrayışını, alternativ təhsil strukturlarını, XXI əsr müəllim və şagird bacarıqlarını, valideynlərin iştirakı və məktəb idarəçiliyini inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradır.

Təhsildə yaşanan problemlərə əlavə olaraq, Covid-19 pandemiyası dövrü təhsili yenidən nəzərdən keçirmək, əsas fəlsəfəsindən uzaqlaşan və etibarlılığı bir çox cəhətdən müzakirə edilən metodları yeniləmək üçün bir fürsət olaraq görülə bilər. Bu üsulları təyin etmək üçün müxtəlif perspektivlərdən hazırlanan hesabatların araşdırılması həll prosesini başlata bilər. Bundan əlavə, bu epidemiya dünyanın diqqətinin təhsil sistemləri ilə yanaşı, səhiyyəyə də yönəldiyi bir vaxtda təhsil siyasətini daha əhatəli və ədalətli struktura çevirmək imkanı vermiş ola bilər. Səhiyyə, təhsil və məşğulluq epidemiya dövründə ən diqqət çəkən məsələlərdəndir. Təhsil baxımından bu dövrün həm siyasətçilər, həm də təhsil rəhbərləri tərəfindən bir fürsət kimi qiymətləndirilməsi lazım olduğunu söyləmək olar. Dünyada əldə edilən təcrübələri və təklif olunan imkanları müəyyən etmək üçün beynəlxalq

hesabatların araşdırılması daha əhatəli ideyanın formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu kontekstdə araşdırılan beynəlxalq hesabatlarda pandemiya dövründə təhsildə yaşanan problemlərin və bu problemlərin gətirdiyi imkanların üzə çıxarılması pandemiya sonrası təhsil prosesinin daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə verə bilər. Bu nöqtədə bu araşdırmanın məqsədi pandemiya dövrünü təhsil baxımından araşdırmaq və ortaya çıxan problemləri və bu prosesin yaratdığı imkanları müəyyən etməkdir.

Təhlillər göstərir ki, pandemiyanın K–12 şagirdlərinin öyrənməsinə təsiri əhəmiyyətli olub və bu, şagirdləri dərslərin sonuna qədər orta hesabla riyaziyyatda beş ay, oxumaqda isə dörd ay geridə qoyub. Pandemiya, tarixən əlverişsiz tələbələrə ən çox zərbə vuraraq, mövcud imkanları və nailiyyət boşluqlarını genişləndirdi. Orta məktəb şagirdlərinin məktəbi tərk etmə ehtimalı artıb və orta məktəb yaşlıların, xüsusən də aztəminatlı ailələrdən olanların orta təhsildən sonrakı təhsilə getmə ehtimalı daha azdır. Və böhran təkcə akademiklərə deyil, həm də tələbələrin daha geniş sağlamlığına və rifahına təsir etdi, valideynlərin 35 faizindən çoxu uşaqlarının psixi sağlamlığından çox və ya həddindən artıq narahat idi (<https://www.mckinsey.com/industries/education/our-insights/covid-19-and-education-the-lingering-effects-of-unfinished-learning>).

2020-21-ci tədris ili başlayan kimi, K-12 tələbələrinin yalnız 40 faizi hər hansı fərdi təlimat təklif edən rayonlarda idi. İlin sonuna kimi tələbələrin 98 faizindən çoxu həftənin ənənəvi beş günündən tutmuş hibrid modellərə kimi fərdi öyrənmənin bəzi formalarına çıxış əldə etdi. Müvəqqəti müddətdə ərazilərdə virtual, hibrid və fərdi öyrənmə arasında tərəddüd edirdilər, çünki onlar tələbələrin və işçi heyətinin təhlükəsizliyini qorumaq ehtiyacını effektiv öyrənmə mühitinin təmin edilməsi ehtiyacı ilə balanslaşdırırdılar. Tələbələr bir çox cədvəl dəyişikliyi ilə üzləşdilər, ilin ortasında yeni müəllimlər təyin olundu və internet bağlantıları və Zoom yorğunluğu ilə mübarizə apardılar. Bu, müəllimlər və tələbələr üçün unikal çətin bir il idi və təəccüblü deyil ki, bu, tələbə təhsilində və tələbələrin rifahında öz izini qoydu.

Pandemiyanın xərclərini təhlil edərkən, tələbələrə bu il adi bir ildə başa vuracaqları bütün öyrənmələri başa çatdırmaq imkanı verilmədiyi reallığını tutmaq üçün “yarımçıq öyrənmə” terminindən istifadə edirik. Məktəbdən tamamilə ayrılan bəzi tələbələr bir zamanlar əldə etdikləri bilik və bacarıqları itirərək geriye sürüşmüş ola bilərlər. Əksəriyyət adi bir ildə əldə edəcəyindən daha az şey öyrəndi, lakin bu, yenə də vacibdir. Növbəti sifə hazırlıqsız keçən tələbələr müvəffəqiyyət üçün zəruri olan əsas bilik bloklarını əldən verirlər, bir il təkrarlayan tələbələr isə orta məktəbi bitirib kollecə keçmək ehtimalı daha azdır. Və bu tələbələrin əldən verə biləcəyi təkəcə akademik bilik deyil. Onlar kollecdə və ya işçi qüvvəsində uğur qazanmaq üçün bacarıqlar, davranışlar və düşüncə tərzi olmadan məktəbi bitirmək riski altındadırlar. Yarımçıq öyrənmənin dərinliyi və miqyasının dəqiq qiymətləndirilməsi ən yaxşı şəkildə rayonlara və əyalətlərə tələbələrə qaçırdıqları öyrənməni əldə etməyə və pandemiya keçmiş və uğurlu gələcəyə doğru hərəkət etməyə kömək edəcək

(<https://www.mckinsey.com/industries/education/our-insights/covid-19-and-education-the-lingering-effects-of-unfinished-learning>).

Pandemiyanın nəticələri bu nəslin perspektivlərini zəiflətmək və onların imkanlarını yetkinlik yaşına qədər məhdudlaşdırmaq təhlükəsi yaradır. Dalğalanma effektləri onların kollecdə oxumaq və nəhayət, ailəni dolandırmaq imkanı verən dolğun bir iş tapmaq şanslarını zəiflədə bilər. Təhlillər göstərir ki, yarımçıq öyrənmə ilə bağlı addımlar atılmadıqda, bugünkü tələbələr pandemiyanın təhsillərinə təsiri səbəbindən ömürləri boyu 49,000-61,000 dollar az qazana bilərlər. ABŞ iqtisadiyyatına təsir hər il 128-188 milyard dollar təşkil edə bilər, çünki bu qrup işçi qüvvəsinə daxil olur. Covid 19 pandemiya prosesi zamanı təhsildə ortaya çıxan problemlər hesabatlarla uyğun olaraq araşdırılmış və aşağıdakı Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, bütün hesabatlarda ümumi problemlər təhsilin dayandırılması, qidalanma və müəllimlərin, tələbələrin və valideynlərin özlərini pis hiss etmələridir.

Cədvəl 2: Covid-19 prosesi zamanı təhsildə problemlər

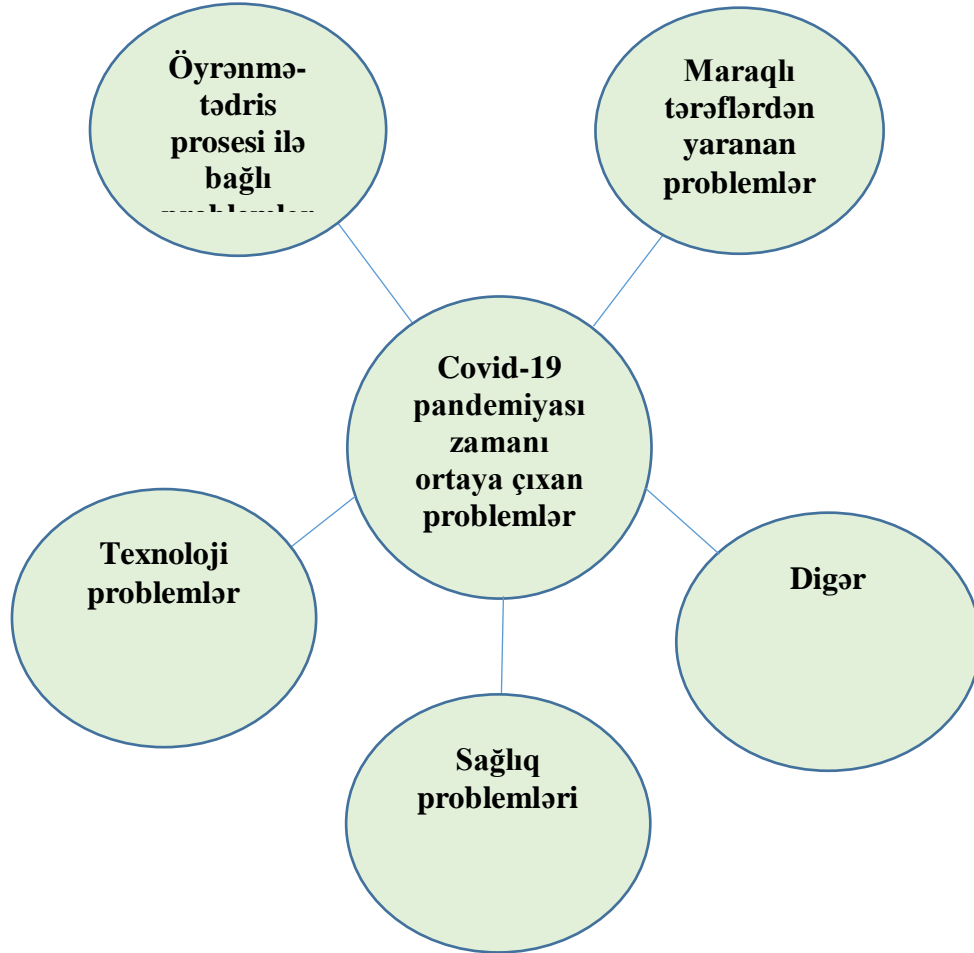
Problemlər - Alt Temalar	Unesco	OECD	Dünya Bankı	Temalar
Öyrənmənin kəsilməsi	X	X	X	Öyrənmə-tədris prosesi ilə bağlı problemlər
Kifayət qədər qidalanmamaq	X	X	X	Sağlıq problemləri
Müəllimlər üçün qarışıqlıq və stress	X			Maraqlı tərəflərdən yaranan problemlər
Distant təhsil, valideynlər və müəllimlər ehtiyatsız qaldılar	X	X		Maraqlı tərəflərdən yaranan problemlər
Uşaq baxımı boşluqları	X			Digər
Yüksək iqtisadi xərclər	X		X	Digər
Öyrənmənin ölçülməsində çətinliklər		X		Öyrənmə-tədris prosesi ilə bağlı problemlər
Valideynlərlə ünsiyyət qura bilməmək		X		Maraqlı tərəflərdən yaranan problemlər
Texnoloji çatışmazlıqlar		X		Texnoloji problemlər
Kurikulum çatışmazlıqları		X		Öyrənmə-tədris prosesi ilə bağlı problemlər
Texnologiyaya çıxışın olmaması		X		Texnoloji problemlər
Müəllimlərin texnoloji çatışmazlıqları		X		Texnoloji problemlər
Təhsilə çıxışda bərabərsizlik			X	Öyrənmə-tədris prosesi ilə bağlı problemlər
Tələbələrin öyrənmə itkiləri		X	X	Öyrənmə-tədris prosesi ilə bağlı problemlər

Mənbə: Sarı T., Nayır F. 2020: s.965

Hesabatlarda ikinci dərəcəli problemlər distant təhsil və hazırlıqsız qalan valideynlər və müəllimlər, distant təhsilin qurulması, davam etdirilməsi və inkişaf etdirilməsində çətinliklər, müəllim və şagird hissləri, yüksək iqtisadi xərclər, məktəbdən yayınma hallarının artması, öyrənmənin ölçülməsində çətinliklər, sosial izolyasiya və tələbələrin öyrənmə itkiləridir. Yalnız bir hesabatda ortaya çıxan problemlər bunlar idi: uşaq baxımında boşluqlar, yüksək iqtisadi xərclər, müəllimlər üçün qarışıqlıq və stress, açıq qalan məktəblərə və məktəb sistemlərinə artan təzyiq, valideynlərlə ünsiyyət qura bilməmək, texnoloji çatışmazlıqlar, kurikulumun çatışmazlıqları, texnologiya çatışmazlığı, əlçatanlıq, müəllimlərin texnoloji çatışmazlıqları və təhsilə çatmaqda bərabərsizlik. Tədqiqatda araşdırılan

hesabatlarda problemlərlə bağlı ortaya çıxan mövzular aşağıdakı Sxem 1-də verilmişdir.

Sxem 1: Covid 19 prosesi zamanı təhsildə yaranan problemlərlə bağlı mövzular

Mənbə: Sarı T., Nayır F. 2020: s.966

Covid 19 pandemiyası prosesi zamanı təhsildə yaranan problemlərin yaratdığı təhsil imkanları araşdırılmış və aşağıdakı Cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3-də görüldüyü kimi, bütün hesabatlarda təhsil imkanlarına təhsil planlarının nəzərdən keçirilməsi, yeni qiymətləndirmə sistemlərinin hazırlanması, distant təhsil proqramlarının hazırlanması, yeni onlayn təlim platformalarının yaradılması və daha sağlam məktəb şəraitinin təmin edilməsi daxildir. Hesabatlarda üzə çıxan orta təhsil imkanları yeni ünsiyyət yollarını inkişaf etdirmək, müəllimlərin peşəkar inkişafına önəm vermək, məktəbləri böhran dövrünə hazırlamaq, müəllimlərin texnologiya bacarıqlarını artırmaq, müəllimlərin texnologiya bacarıqlarını artırmaq üçün onlayn təhsil yollarını genişləndirir.

Cədvəl 3: Covid 19 prosesi zamanı təhsildə yaranan problemlərin yaratdığı təhsil imkanları

Fürsətlər – Alt Temalar	Unesco	OECD	Dünya Bankı	Temalar
Yeni ünsiyyət üsullarının inkişafı	X	X		Məktəb idarəetmə bacarıqları
Təhsil planlarını gözdən keçirmək	X	X	X	Məktəb idarəetmə bacarıqları
Müəllimlərin peşəkar inkişafına önəm vermək	X	X		XXI əsrin öyrənmə və öyrətmə bacarıqları
Distant təhsil proqramlarının hazırlanması	X	X	X	Alternativ təhsil strukturları
Müəllimlərin texnologiya bacarıqlarının artırılması	X	X	X	XXI əsrin öyrənmə və öyrətmə bacarıqları
Tələbələrin texnologiya bacarıqlarının artırılması		X	X	XXI əsrin öyrənmə və öyrətmə bacarıqları
Yeni onlayn təhsil platformalarının yaradılması	X	X	X	Alternativ təhsil strukturları
Daha sağlam məktəb şəraitinin təmin edilməsi	X	X	X	Məktəblərin funksiyası
Müəllim və tələbə sağlamlığını vurğulayan siyasətlərin yaradılması	X			Məktəb idarəetmə bacarıqları

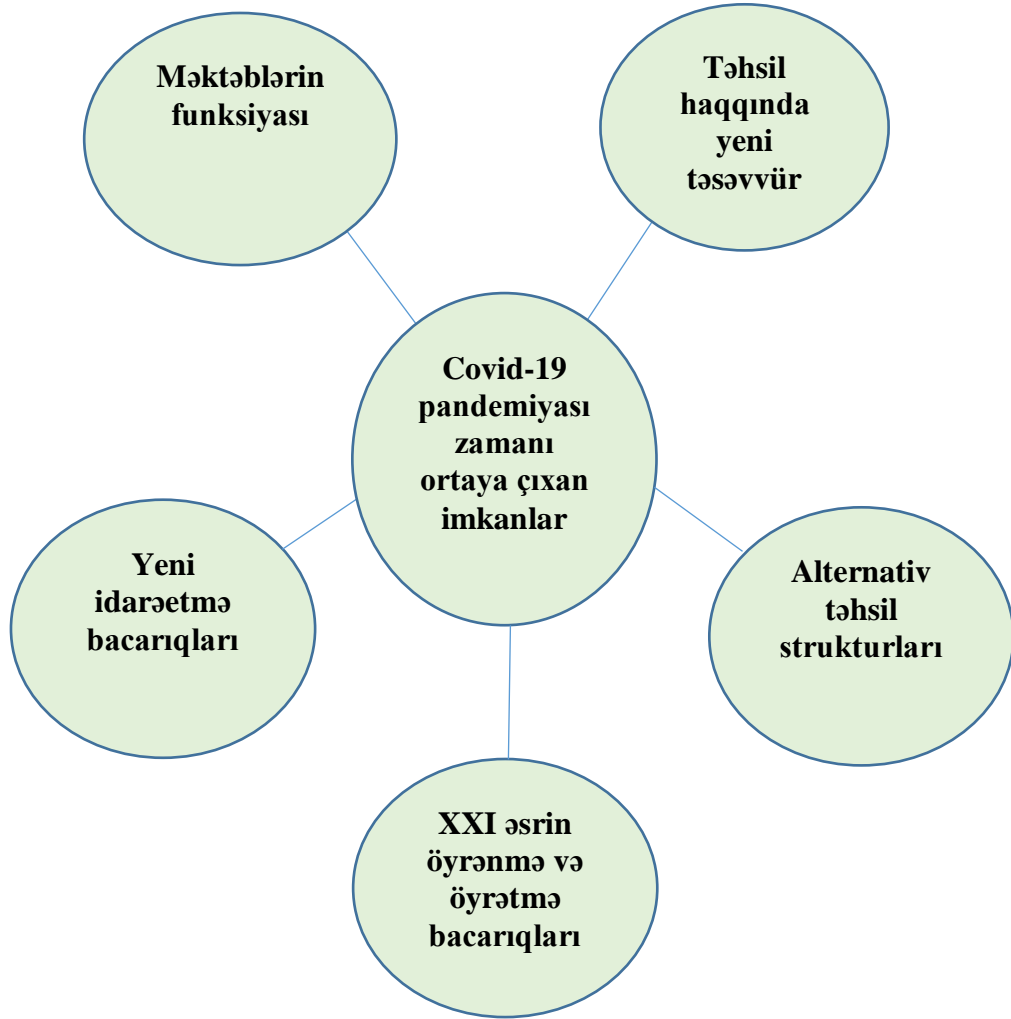
Mənbə: Sarı T., Nayır F. 2020: s.967

Rəqəmsal cihazların təhsilə inteqrasiyası üçün müəllimlərin texniki və pedaqoji bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, valideynlərin, müəllimlərin, kütləvi informasiya vasitələrinin, təhsil siyasətçilərinin və digərlərinin rollarının yenidən müəyyənləşdirilməsi vacib məsələdir.

Yalnız bir hesabatda ortaya çıxan təhsil imkanları valideynlərin səlahiyyətlərinin artırılması, məktəb-ailə bağının gücləndirilməsi, kurikulumun yaradılmasına valideynlərin cəlb edilməsi və müəllim və şagird sağlamlığına üstünlük verən siyasətlərin yaradılmasıdır.

Araşdırılan hesabatlarda təhsil imkanları ilə bağlı mövzular aşağıdakı Sxem 2-də verilmişdir.

Sxem 2: Covid 19 prosesi zamanı təhsil imkanları ilə bağlı mövzular

Mənbə: Sarı T., Nayır F. 2020: s.967

Bu hissədə Covid-19 pandemiya dövrü təhsil baxımından araşdırıldı, ortaya çıxan problemlər və bu prosesin yaratdığı imkanlar müəyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı və Dünya Bankının dərc etdiyi təhsil hesabatları araşdırılmışdır. Bəşəriyyət tarixi keçmişdən bu günə qədər bir çox fəlakətlərdən sağ çıxmış, fəlakətlərə qarşı tədbirlər hazırlayıb bu tədbirləri yaymaqla varlığını davam etdirə bilmişdir. Qlobal pandemiya ötən əsrdə ardıcıl olaraq insanları dağıdıcı risk hiss etdirsə də, COVID-19 bütün dünyada cəmiyyətləri, səhiyyə sistemlərini, iqtisadiyyatları və idarəçiləri təəccübləndirdi və

sistemləri təkmilləşdirdi. Tədqiq olunan təlim hesabatlarında ortaya çıxan problemlərlə bağlı mövzular qiymətləndirildikdə, bəzi problemlərin təhsil işçiləri tərəfindən proqnozlaşdırıla bilən olduğu, problemlərin diqqətəlayiq tərəflərinin isə ortaya çıxdığı görüldü. Ümumiyyətlə, təlim-tədris prosesi ilə bağlı problemlər, maraqlı tərəflərdən irəli gələn problemlər, texnoloji problemlər proqnozlaşdırıla bilən problemlər sayıla bilər (Saavedra J. 2020).

Ədəbiyyata nəzər salındıqda, Covid 19 prosesi zamanı təhsildə öyrənmə itkisinin olduğu, məktəbi tərk etmə nisbətinin artdığı, qidalanma problemlərinin yarandığı və əlçatanlıqda bərabərsizliyin olduğu görülür. Öyrənmə və tədris prosesi ilə bağlı problemlər mövzusu altında müzakirə edilən distant təhsil prosesinə uyğunlaşmada yaşanan problemlər, kurikulumun qeyri-adekvatlığı və öyrənmənin ölçülməsində yaşanan problemlər, təhsilin öyrənilməsinin qiymətləndirilməsində yaşanan problemlər kimi dəyərləndirilə bilər. Ailələrin uşaqların texnologiya əlaqələri ilə bağlı təsəvvürlərinin yalnız sosial media və ya rəqəmsal oyunlarla məhdudlaşması texnoloji vasitələrin təhsil vasitəsi kimi görülməməsinə səbəb olmuşdur. Lakin problemlərdə ortaya çıxan digər mühüm məsələ müəllimlərin texnoloji çatışmazlıqlarıdır. Bu vəziyyət təkcə təlim hesabatlarına daxil edilmir, bu prosesdə aparılan işlərdə də ortaya çıxır. Huber və Helm tərəfindən aparılan araşdırmada müəllimlərin rəqəmsal sərişələrinin orta səviyyədə olduğu və İsveçrə və Avstriya müəllimlərinin alman müəllimlərindən daha yaxşı nəticə göstərdiyi aşkar edilmişdir. Bu nöqtədə məktəblər müəllimlərin rəqəmsal sərişələrini təkmilləşdirmək üçün peşəkar inkişaf və tətbiq strategiyaları da hazırlaya bilərlər (Huber S.G., Helm C. 2020).

Digər tərəfdən, sağlamlıq problemləri mövzusu altında toplanan problemlərin bəziləri diqqəti cəlb edən və tədqiqat çərçivəsində həlli prioritet problemlər kimi qiymətləndirilmişdir. Şagirdlərin və müəllimlərin sosial təcrid zəminində həyat standartlarının və vərdişlərinin məhdudlaşdırılması onların pis hiss etmələrinə səbəb ola bilər və bu problemi əvvəlcədən görmək mümkün olsa da, diqqətəlayiqdir ki, uşağın evdə ailəsi ilə birlikdə olması pis qidalanma və ya daha çox nəticələnir. Sağlamlıq mövzusu altında qiymətləndirilən fiziki sağlamlığın

qorunması Covid-19 epidemiyasının birbaşa nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər və uşaqların immun sistemləri, allergik həssaslıqları və genetik problemlərdən qaynaqlana bilər.

3.2. Covid-19 pandemiyası zamanı həyata keçirilən distant təhsil proqramlarının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi

Distant təhsil təhsil üzrə prosesin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələrin köməyi ilə təşkil formasıdır. Distant təhsil tədris prosesinin bütün komponentlərinin öz əksini tapdığı və xüsusi vasitələrdən və ya İnternet texnologiyalarını birləşdirən digər vasitələrdən istifadə olunduğu müəllim və tələbələr arasında məsafədən qarşılıqlı əlaqədir. Ehtimal edilir ki, distant təhsilə aid forma yaratmaq üçün ilk cəhdin 1840-cı ildə edilməsi məlumdur. O illərdə Pitman İsaak Böyük Britaniyada poçlarla tələbələrə stenoqramma dərsi keçirməyə başlayıb. Azərbaycan Respublikasında distant təhsili yaratmağın rəsmi tarixi “Təhsil haqqında” 19 iyun 2009-cu ildə Qanunun təsdiq olunduğu zaman hesab edilə bilər. Qanunda 13-cü maddəyə görə əyani və qiyabi təhsil ilə bərabər, distant təhsil də qəbul edilmişdir (<https://muallim.edu.az/news.php?id=10913>).

Son illərdə distant təhsilin populyarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, distant təhsilin əslində nə demək olduğuna dair orijinal paradiqma son beş ildə çox dəyişdi. Başqa sözlə desək, distant təhsil son on ildə ilk növbədə onlayn kurslar formasında həyata keçirilməklə, orta təhsil müəssisələrində və ali təhsil müəssisələrində mütəmadi olaraq tətbiq olunduğu bugünkü vəziyyətinə keçid edib. Texnologiyanın və internetin gündəlik həyatımızda artan əhəmiyyəti təhsil sisteminə də öz təsirini göstərmişdir. Son illərdə təhsil müəssisələri texnoloji innovasiyaları ənənəvi tədrislə birləşdirmək və bir tərəfdən distant təhsilə imkan yaratmaq, ya da potensial olaraq problem yarada biləcək ənənəvi, üz-üzə öyrənməyə sadıq qalmaq seçimləri qarşısında qalıb. Bir çox orta məktəblər və kolleclər distant təhsilə əsaslanan yeni kurikulumu qəbul ediblər. Distant təhsilin özü bir çox çətinlikləri gətirir, ən başlıcası müəllimlər və həmyaşıdları ilə üz-üzə

qarşılıqlı əlaqənin olmaması, təcrid nəticəsində tələbələrin psixi sağlamlığı üçün potensial təhlükələr, orta qiymət və əldə edilmiş biliklərin azalmasıdır.

Ancaq bütün bu narahatlıqlar ani dəyişikliklərə təbii reaksiyadır, bu tamamilə normaldır. İndiyədək distant təhsilin tətbiqi təcrübəsi onun həm tələbələr, həm müəllimlər, həm də təhsil müəssisələri üçün çox praktik olduğunu sübut etdi. İnternetin gəlişi və insanların evlərinə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə insanlar arasında səmərəsiz ünsiyyətin əsas səbəbi olan fiziki sərhədlər aradan qalxmağa başlayıb. Texnologiya irəliyə doğru belə böyük sıçrayış etdiyindən insanlar real və virtual dünyanı ayırd etmək subyektiv qabiliyyətini demək olar ki, tamamilə itiriblər. Bununla belə, iş dünyasının nə qədər dəyişdiyi və gələcəkdə daha nə qədər dəyişikliklərin gözlədiyi daha aydın olur. Beləliklə, distant təhsil bir çox gənc və yaşlı insanlar üçün keçid dövrü olmaqla yanaşı, həm də iş dünyasında onları gözləyən yeni çağırışlara adekvat hazırlıqdır. Bu səbəbdən, distant təhsilin əsas üstünlüklərini aşağıda sadalayacağıq ki, siz onları rəsmi onlayn təhsilin hansısa formasına müraciət etməzdən əvvəl nəzərdən keçirmək olar. Maliyyə məhdudiyyətləri əksər gənclərin keyfiyyətli təhsil ala bilməməsinin əsas səbəblərindən biridir. Tələbə kreditləri, kirayə haqqı və digər əlaqədar xərclər uzunmüddətli perspektivdə bir çox fərdlər və onların ailələri üçün ağır yük olduğunu sübut etdi. Bununla belə, son bir neçə ildə distant təhsil variantınının tətbiqi ilə əlaqədar ilk növbədə orta məktəblərdə və kolleclərdə təhsil haqlarında xeyli azalma müşahidə olunur. Məhz, məktəb/təhsil müəssisəsinin imkanları və inventarları artıq istifadə edilmədiyi üçün tək cə təhsil haqları düşməyib, həm də tələbələrin gündəlik olaraq yemək, yaşayış və digər ehtiyacları ilə bağlı xərclər də azalıb (<https://www.allisonacademy.com/students/education/distance-education/importance-of-distance-education/>).

Öyrənmə analitikası təhsil sahəsində böyük verilənlərdən istifadə etməklə ortaya çıxan bir anlayışdır. O, təhsildə öyrənmə və tədris proseslərinin idarə edilməsi, işə qəbul fəaliyyətləri, maliyyə planlaması və tələbələrin akademik performanslarının monitorinqi kimi bir çox prosesləri əhatə edən bir anlayış kimi istifadə olunur. Amerikada tələbələrin demək olar ki, üçdə birinin onlayn və qarışıq

öyrənməyə üstünlük verdiyi bildirilir. Tədris analitikası ABŞ-da məktəbi tərk etmə nisbətini azaltmaq üçün tələbələrin daha yaxşı qarşılıqlı əlaqədə olduğu platformaları tapmaqla mövcud öyrənmə mühitlərini müvafiq olaraq yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsini artıran bu cür platformalar müvəffəqiyyəti və öyrənməyə marağı artırmaqla məktəbi tərk etmə nisbətini azalmasına kömək edir. Bu yaxınlarda Google class, Zoom, Edmodo kimi vasitələr LMS kimi geniş funksiyaları olmasa da, e-təhsil üçün virtual sinif məqsədləri üçün pulsuz istifadə olunmağa başladı. Əslində, Google sinfinin istifadəsi asanlıq, çevik quruluşu, hər kəsə açıq olması və mobil olması ilə Moodle-a rəqib olduğu bildirilir (Çubukçu C., Atatürk C. 2020).

Öyrənmə fəaliyyətlərində sosial mediadan istifadəni qiymətləndirən bir araşdırmada, Edmodo-nun Face-book interfeysinə malik olduğu üçün tələbələr tərəfindən yüksək bal topladığı göstərildi. Eyni araşdırmada müəllimlərin müsbət rəylərinə baxmayaraq, bu platformada məzmun hazırlamaqda çətinlik çəkdikləri bildirilmişdir. Covid-19 qlobal epidemiyasının yayılması ilə əlaqədar ölkələr rəsmi təhsil fəaliyyətlərini dayandıraraq və video konfrans proqramları və virtual sinif platformaları ilə distant təhsilə sürətlə keçiblər.

Bu məqsədlə bütün dünyada tez-tez istifadə edilən Zoom platforması 40 dəqiqəyə qədər olan seanslarda tələbələr və öyrənənlər üçün pulsuz, audio, video, ekran paylaşımı, qeyd və mesajlaşma hüquqlarını təmin edir. Covid-19 pandemiyası və məktəblərin bağlanması bütün dünyada təhsil sistemini onlayn təhsili davam etdirmək üçün Zoom kimi onlayn platformalara keçməyə məcbur edib. Bununla belə, Zoom-un böyük təhlükəsizlik və məxfilik problemləri var və bu proses zamanı mövcud populyarlığına görə o, kibercinayətkarların hədəfindədir. O, özünü daim yeniləsə və mayın 30-da Zoom 5.0 versiyasına keçid bu təhlükəsizlik və məxfilik problemlərinin bəzilərini həll etsə də, saxlanılan məlumatların istifadəsi ilə bağlı hələ də çoxlu narahatlıqlar var. Buna görə də hökumətlər və məktəb rəsmiləri hər cür təhlükəsizlik və məxfilik pozuntularına qarşı tədbir görməli və şagird məlumatlarını qorumaq lazımdır. Türkiyədə fərdlərin məlumat məxfiliyini qoruyan Şəxsi Məxfilik Qanunu (KVKK) mövcuddur. Buna

baxmayaraq, bu, ümumi olaraq saxlanılan və onlayn təhsilə və ya tələbələrə xas olmayan bütün məlumatlar üçün çox geniş qanundur. Məlumatların qorunması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün seçimlərdən biri Google Meet kimi daha təhlükəsiz olan alternativ vebinar platformalarından istifadə etməkdir (Çubukçu C., Atatürk C. 2020).

Hökumətlər və təhsil nazirlikləri bu platformaları təhlil edər və təsdiq edilmiş distant təhsil və vebinar platformalarının siyahısını məktəblərə və universitetlərə təqdim edər və ya öz platformalarını inkişaf etdirmələrinə dəstək verə bilərlər. Nəhayət, açıq mənbəli öyrənmə idarəetmə sistemi və vebinar platformaları hökumətlər tərəfindən mərkəzləşdirilmiş şəkildə hazırlana bilər. Bu proqramların verilənlər bazası digər üçüncü tərəf şirkətlərinin təşəbbüsünə buraxılmadan bulud sistemlərində mərkəzləşdirilmiş şəkildə saxlanılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Covid-19 epidemiyası dünya həyatının bütün sahələrinə mənfi təsir göstərməkdə davam edir. Məlumdur ki, dünyada bütün səviyyələrdə bir milyarddan çox tələbə ənənəvi təhsil mühitindən uzaqlaşır. Ölkələr təhsildəki bu məcburi boşluğu fərqli distant təhsil platformaları ilə doldurmağa başlayıblar və prosesin təhsilə olan mənfi təsirlərini ən az zərərlə aradan qaldırmağa çalışırlar. Bütün dünyada təhsil müəssisələrinin gözlənilmədən bağlanması və karantin günlərində təhsilin evdə rəqəmsal platformalardan davam etdirilməsinə və dəstəklənməsinə başlanması təbii olaraq ölkələrdə təhsil problemlərinə gətirib çıxardı. Dissertasiya işindən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Covid-19 epidemiyası ilə mübarizə günlərində BMT, UNICEF və OECD kimi beynəlxalq təşkilatlar hesabatlar hazırlayır və ölkələri ev şəraitində saxlanmalı olan yeni təhsil şəraitinin daha da yüksəlməməsi üçün çağırır. Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Covid-19 epidemiyasında məktəblərin bağlanması ilə bağlı tədbirlər görülməsə, təsir artacaq, beləliklə, mövcud fərqlər daha da dərinləşəcək və bunun sosial dəyəri artacaqdır.

2. Digital mühitdə saxlanılan evdə təhsil imkanlarındakı fərqlərin səbəb ola biləcəyi problemlərdir. Bir tərəfdən bütün tələbələr evdə eyni iş şəraitinə malik ola bilmir, digər tərəfdən kompüter və internetə çıxış ayrı problem olaraq qalır. Bu proseslərin iqtisadi təsirlərini nəzərə alsaq, bu şəraitin aztəminatlı qruplara mənfi təsirləri övladlarının evdə normal şəraitdə təhsil alması üçün məhdud ailə dəstəyinin tamamilə aradan qalxması riskini yaradır.

3. Nəticədə, Covid-19 epidemiyası bütün sektorlara təsir etdiyi kimi təhsilə dərinlən təsir edir və yenidən formalaşdırır. Lakin yenidən formalaşdırılan təhsil metodlarının təsiri hamı üçün bərabər deyil. Distant təhsillə şagirdlərin təhsildən qopmaması və üzbəüz təhsil başlayanda ənənəvi təhsilin sürətlə həyata keçirilə bilməsi üçün məktəbdə hazırlığın artırılması hədəflənir. Ona görə də distant təhsil

prosesinin bu fərqləri daha da artırmaması üçün kompensasiya proqramına hazırlıqlar davam etdirilir.

4. Əslində bir çox dövlətlərin, o cümlədən ölkəmizin istifadə etdiyi bu sistem heç də tam distant təhsil deyil. Təcrübədə istifadə olunan distant texnologiyalardan istifadə etməklə tədris və imtahan prosesinin təşkili üçün normativ-hüquqi baza olmadığından bu prosesin həyata keçirilməsi üçün səylər göstərilir.

5. COVID-19 böhranı zamanı evdə təhsil bizim təhsilə yanaşma tərzimizi dəyişir. Koronavirus epidemiyası zamanı müəllimlərin istifadə etdiyi yeniliklər gələcəkdə məktəblərdə texnologiyanın daha mühüm rol oynaması ilə uzunmüddətli dəyişikliyə səbəb ola bilər. Bununla belə, elektron təhsildə irəliləyişlər təhsil baxımından əlverişsiz tədris üsullarını geridə qoymamalıdır.

Ölkəmizdə təhsil sisteminin pandemiya dövründə hansı addımların atılması və distant təhsilin inkişafı ilə bağlı təkliflər aşağıdakı kimi verilmişdir:

1. Ölkəmizdə distant təhsil üzrə mütəxəssis çatışmazlığını nəzərə alaraq, bu sahədə mütəxəssis hazırlığı tədbirlərini sürətləndirmək, distant təhsil haqqında ayrıca qanun hazırlamaq barədə düşünmək lazımdır.

2. Hesab etmək olar ki, distant təhsil sahəsində ekspert komissiyasının yaradılması, distant təhsilin normal sisteminin yaradılması üçün uzunmüddətli strategiyanın və icra planının işlənilib hazırlanması günün tələblərindəndir.

3. OECD ekspertlərinin fikrincə, məktəblərin tezliklə elektron təhsillə əvəzlənəcəyini söyləmək hələ tezdir. Mövcud böhrana təhsilin təşkilinə yenidən baxmaq imkanı kimi baxmaq lazımdır. Məktəblər və müəllimlər artıq “biliklərin ötürülməsi sistemləri” kimi qəbul edilməməlidir, lakin müəllimlərə nə öyrətdikləri və necə öyrətdikləri üçün daha çox məsuliyyət daşımaq imkanı verilməlidir.

4. Göründüyü kimi, son illərin təcrübəsi və yeni çağırışlar təhsildə dəyişiklikləri və yeni yanaşmaların, xüsusən də rəqəmsal texnologiyaların kütləvi şəkildə tətbiqini tələb edir. Xüsusilə kritik vəziyyətlərdə onlayn/distant təhsildən istifadə imkanlarını nəzərə almaq vacibdir. Təəssüf ki, Təhsil Qanununda distant təhsil nəzərdə tutulsa da, onun tətbiqi qeyri-müəyyən olaraq qalır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Hesabat 2020, 152 səh.
2. Həsənli Y.H., Musayeva C.Q. “COVID-19 pandemiyasının sosial təsirləri və sosial rifahın dəstəklənməsi istiqamətləri” Dayanıqlı inkişaf, 2021, cild 1, № 1, səh.35-41.
3. Həsənov R. (2020), “Postpandemiya dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması yolları”, mövzusu üzrə Hesabat, Bakı, Elm, 15 səh.
4. İbrahimov M. (2020), “Koronavirusun dünya iqtisadiyyatına təsiri və onun Azərbaycan üçün nəticələri”, Bakı, Qanun, 11 səh.
5. Yusifova A. “Onlayn təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi”, Azərbaycan məktəbi, 2021, № 2(695), səh.51-58.

İngilis dilində

1. Anderson R.M., Heesterbeek H., Klinkenberg D., Hollingsworth T.D. “How will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the COVID-19 Epidemic?”, The Lancet, 2020, №395(10228), p.931-932.
2. Baldwin R., Weder di Mauro B. (2020), “Economics in the Time of COVID-19”, CEPR Press, London. 213 p.
3. Estevez S. “Is Nostalgia becoming Digital?” S. Estevez. Text: print. Social Identities, 2009, Vol. 15, № 3, p.393-410.
4. Haleem A., Javaid M., Vaishya R. (2020), “Effects of COVID 19 Pandemic in Daily Life”, Current Medicine Research and Practice, 223 p.
5. Fernandes N. (2020), “Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on The World Economy”, 259 p.
6. Tarkar P. “Impact Of Covid-19 Pandemic On Education System” International Journal of Advanced Science and Technology, 2020, 29(9), p.3812-3814.

7. The impact of covid-19 on education insights from education at a glance 2020, OECD, 31 p.

8. Haleem A., Javaid M., Vaishya R. (2020), “Effects of COVID 19 Pandemic in Daily Life”, Current Medicine Research and Practice, 223 p.

9. Huber S.G., Helm C. (2020), “COVID-19 and schooling: evaluation, assessment and accountability in times of crises-reacting quickly to explore key issues for policy”, practice and research with the school barometer. Educ Asse Eval Acc (2020).

10. Policy B. (2020), “Education during COVID-19 and beyond AUGUST”, 26 p.

11. Saavedra J. (2020), “Educational challenges and opportunities of the Coronavirus (COVID-19) pandemic”. 254 p.

12. Watzlawick P. (2011), “Pragmatics of Human Communication: A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes”. P. Watzlawick., J. Beavin Bavelas, D. Jackson. New York: Norton & Company, 304 p.

Türk dilinde

1. Altunel M. “Dezavantajlı Öğrenciler İçin Yeni Meydan Okuma: Dijital Eğitim”, Kriter Dergi, 2020, Sayı 50. 15 s.

2. Bozkurt A. “Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması” AUAd, 2020, Cilt 6, Sayı 3, s.112-142.

3. Çubukçu C., Atatürk C., “The rise of distance education during covid-19 pandemic and the related data threats: a study about zoom”. Iğdır Eniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2020, s.127-143.

4. Eroğlu E. “Covid-19’un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi”, International Journal of Public Finance, 2020, №5 (2), s.211-236.

5. Küçükkoğlu M.T., Akca M. “COVID-19 salgınıyla birlikte eğitimde dijital dönüşüm”. İKSAD, 2021, s.3-31.

6. Michael D. “COVID-19 Krizinden Sonra Dünya Nasıl Görünecek?” SAM Yayınları COVID-19 Sonrası Dünya, İşbirliği mi Rekabet mi? 2021, s.38-42.
7. Parlak B. “Dijital çağda eğitim: olanaklar ve uygulamalar üzerine bir analiz”, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2017, s.1741-1759.
8. Sarı T., Nayır F. “Pandemi dönemi eğitim: sorunlar ve fırsatlar”, Turkish Studies, 2020, 15(4), s.959-975.
9. Sezgin S., Fırat M. “Covid-19 pandemisinde uzaktan eğitime geçiş ve dijital uçurum tehlikesi”, AUAd, 2020, Cilt 6, Sayı 4, s.37-54.
10. Sürer A.G. “Eğitimde dijitalleşme çağı” Kapadokya Eğitim Dergisi, 2020, s.28-34.
11. Voyvoda E., Yeldan E. (2020), “Salgın, Türkiye Ekonomisi ve Gerçekçi Bir Kamu Politikası Önerisi”, 255 s.
12. Yağız E. “Türkiye’de uzaktan eğitim sürecinin değerlendirilmesi”. Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Elektronik Mühendisliği, 2021, s.43-52.

Rus dilinde

1. Байнев В.Ф. (2005), “Государств-участники СНГ на старте Десятилетия ООН по образованию для устойчивого развития”, Минск: Изд. центр БГУ 96 стр.
2. Кузнецова С.В. “Теоретико методологические аспекты развития рынка образовательных услуг Современные наукоемкие техно логии”, 2008, № 3, Крум Э. 212 стр.
3. Лачинский С.С., Морачевская К.А, Зиновьев А.С., Сорокин И.С. “Международные университетские объединения в социокультурном взаимодействии стран мира Геополитика и экогеодинамика регионов”, 2018, Т. 4(14), № 4, стр.220-227.
4. Меры реагирования на распространение коронавирусной инфекции COVID-19, Поддержка сектора высшего образования в обеспечении непрерывности, адаптации и инновационной деятельности 2020, 12 стр.

5. Михайловна Н.Е., Сергеевна К.П. (2021), “Практики цифрового образования: проблема трансформации хронотопа”. Новые информационные технологии в образовании и науке, стр.75-80.

6. Плющиков В.В. “COVID-19 как бедствие: принципы международного сотрудничества Вопросы национальных и федеративных отношений”, Т.10. 2020, №6 (63), стр.1683-1689.

7. Реагирование на кризис, связанный с пандемией COVID-19, в странах восточного партнерства Обновление от 13 октября 2020 года OECD 52 стр.

8. Щукина Т.В. “Интернационализация высшего образования: предпосылки необходимости экспорта, нормативно-правовое регулирование и политико-экономические проблемы”. Право и практика, 2019, № 4, стр.75-82.

İnternet resurslari

1. CRS Report (2020), https://www.everycrsreport.com/files/2020-09-04_R46270_bf85dd38bb4cf565d90c71406951ff9274991796.pdf.

2. <https://devapartisi.org/parti/e-arsiv/koronavirus-salgnnn-neden-oldugu-sorunlara-dair-cozum-onerilerimiz>.

3. İMF (2020), <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-toCOVID-19#T>,

4. <https://binbiriz.com/blog/uzaktan-egitim-platformlarinin-avantajlari-dezavantajlari>

5. <https://muallim.edu.az/news.php?id=10273>

6. <https://muallim.edu.az/news.php?id=11580#prettyPhoto>

7. <https://www.kuveytturk.com.tr/blog/teknoloji/egitimde-yeni-trendler-sanal-sinif-ve-dijital-egitim>

8. <https://www.statista.com/statistics/1241456/online-learning-participants-formal-education-united-kingdom-uk/>

9. <https://www.statista.com/statistics/1266587/online-learning-methods-at-schools-england/>

10. <https://www.mckinsey.com/industries/education/our-insights/covid-19-and-education-the-lingering-effects-of-unfinished-learning>
11. <https://muallim.edu.az/news.php?id=10913>
12. <https://www.allisonacademy.com/students/education/distance-education/importance-of-distance-education/>
13. <https://blogs.worldbank.org/education/educational-challenges-and-opportunities-covid-19-pandemic>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Təhsildə digital təhsilə keçid ilə əlaqədar texnologiyalar.....	39
Cədvəl 2: Covid-19 prosesi zamanı təhsildə problemlər.....	62
Cədvəl 3: Covid 19 prosesi zamanı təhsildə yaranan problemlərin yaratdığı təhsil imkanları.....	64

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Covid-19 pandemiyası ilə təhsilin kəsildiyi ölkələr.....	42
Şəkil 2: COVID-19 pandemiyasının başlamasından sonra ABŞ-da istifadə edilən tətbiqlər.....	42
Şəkil 3: Digital təhsilin üstünlükləri.....	46
Şəkil 4: COVID-19 səbəbilə məktəblərin bağlandığı ölkələrin sayı (məlumatlar 17 fevral 2020-ci il və 30 iyun 2020-ci il tarixləri arasındakı dövrü əhatə edir).	52
Şəkil 5: Azərbaycanda pandemiya dövründə təhsildə baş verən dəyişikliklər.....	54

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Covid 19 prosesi zamanı təhsildə yaranan problemlərlə bağlı mövzular.....	62
Sxem 2: Covid 19 prosesi zamanı təhsil imkanları ilə bağlı mövzular.....	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Pandemiyanın inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-yə təsiri (2020-2019-cu ilə nisbətən)....	15
Qrafik 2: 2020-ci ildə yeni açılmış iş yerlərinin strukturu.....	17
Qrafik 3: Aparıcı təhsil sahələri üzrə beynəlxalq mobil tələbələrin global bazar payının reytingi, 2019.....	23
Qrafik 4: 2020/21-ci illərdə İngiltərədə məktəblərdə onlayn təhsil haqqında statistiki məlumat.....	44
Qrafik 5: 2015-ci ildən 2020-ci ilə qədər Birləşmiş Krallıqda (Böyük Britaniya) onlayn təhsil iştirakçılarının formal təhsil üzrə payı.....	45
Qrafik 6: COVID-19 dövründə və ondan öncəki dövrdə təhsil.....	53